

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥
अथ गीताभ्यासे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः
=====

गीताभ्यासे पञ्चदशोऽध्यायः

This गीताभ्यासः study for learning Sanskrit and Gita together includes पदच्छेदाः, वाक्यांशशः विश्लेषणम्, अन्वयशः शब्दाभ्यासाः with समासविग्रहाः and व्याकरणम्, sometimes etymology निरुक्तम्, अन्वयार्थाः overall meaning, also छन्दोविश्लेषणम् of every श्लोकः and स्वाध्यायाः i.e. notes of self-study wherein deeper meaning, figures of speech if any, other relevant quotes including verses from other chapters are taken note of by way of "connecting the dots". There are 20 श्लोकाः in this अध्यायः all by श्रीकृष्णभगवान् 15 have 32 letters each, other 5 have 44 letters each.

It is one continuous narration of 50 श्लोकाः by श्रीकृष्णभगवान् starting from श्लोकः #22 in गुणत्रयविभागयोगः i.e. चतुर्दशाध्यायः, 20 श्लोकाः in this

पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः continuing to 24 more श्लोकाः of षोडशाध्यायः.

Of course, the end-notes of चतुर्दशाध्यायः and पञ्चदशाध्यायः and the mentions of श्रीभगवानुवाच at the beginnings of both पञ्चदशाध्यायः and षोडशाध्यायः are editorials.

॥ शुभमस्तु ॥

गीताभ्यासे १५-१ ऊर्ध्वमूलमधःशाखम्
श्रीभगवानुवाच ।

पदच्छेदैः - श्रीभगवान् उवाच ।

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।

पदच्छेदैः - ऊर्ध्वमूलम् अधःशाखम् अश्वत्थम् प्राहुः अव्ययम् ।

छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१५-१॥

पदच्छेदैः - छन्दांसि यस्य पर्णानि यः तम् वेद सः वेदवित् ॥१५-१॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a	छन्दांसि		यस्य	पर्णानि			
1b		(तम्) ऊर्ध्वमूलम् अधःशाखम् अश्वत्थम्		अव्ययम्			प्राहुः
2a	यः	तम्					वेद
2b	सः			वेदवित्			(भवति)

The phrase (1a) छन्दांसि यस्य पर्णानि is adjectival of अश्वत्थ in (1b).

The word अव्ययम् in (1b) can also be taken as an adjective of अश्वत्थम्, making the phrase ऊर्ध्वमूलम् अधःशाखम् अव्ययम् अश्वत्थम् प्राहुः.

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

श्रीभगवान् उवाच

1. श्रीभगवान् - श्रीभगवत् वि. अत्र पुं. 1'1 / श्रीमान् च असौ भगवान् च इति श्रीभगवान्

- a. श्रीमत् - वि. / श्रीमत् a. 1 Wealthy, rich. -2 Happy, fortunate, prosperous, thriving. -3 Beautiful, pleasing; श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगत् Śi.1.1. -4 Famous, celebrated, glorious, dignified; (the word is often used as a respectful affix to celebrated or revered names of persons and things as श्रीमद्भागवत, श्रीमच्छंकराचार्य &c.).
- b. भगवत् - a. 1 Glorious, illustrious. -2 Revered, venerable, divine, holy (an epithet applied to gods, demigods and other holy or

respectable personages); स्वर्गप्रकाशो भगवान् प्रदोषः Rām.5.5.8; अथ भगवान् कुशली काश्यपः Ś.5; भगवन् परवानयं जनः R.8.81; so भगवान् वासुदेवः &c.; उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥

2. उवाच - वच्-धातोः (अथवा ब्रू-धातोः) लिटि प्र.पु. एक. / वच् वच् परिभाषणे (to speak, to tell, to talk) अदादिः, ०२.००५८ परस्मैपदी, द्विकर्मकः, अनिट् / ब्रू ब्रू व्यक्तायां वाचि (to speak, to tell, to explain) अदादिः, ०२.००३९ उभयपदी, द्विकर्मकः, सेट्

छन्दांसि यस्य पर्णानि (तम्) ऊर्ध्वमूलम् अधःशाखम् अव्ययम् अश्वत्थम् प्राहुः

3. छन्दांसि - छन्दस् नपुं. 1'3 / छन्दस् *n.* [छन्दयति असुन्] 1 Wish, desire, fancy, will, pleasure; (गृहणीयात्) मूर्ख छन्दोऽनुवृत्तेन याथातथ्येन पण्डितम् Chāṇ.33. -2 **Free will**, free or wilful conduct. -3 Meaning, intention. -4 Fraud, trick, deceit. -5 **The Vedas**, the sacred text of the Vedic hymns; स च कुल- पतिराद्यश्छन्दसां यः प्रयोक्ता U.3.48; बहुलं छन्दसि frequently used by Pāṇini; प्रणवश्छन्दसामिव R.1.11; Y.1.143; Ms.4.95. -6 A metre; ऋक्छन्दसा आशास्ते Ś.4; गायत्री छन्दसामहम् Bg.10.35;13.4. -7 Metrical science, prosody; (regarded as one of the six Vedāṅgas or auxiliaries to the Vedas, the other five being शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त and ज्योतिष). -8 A metrical composition. ... मया काव्यानि तन्वता छन्दो विनिर्मितं तस्मिन् कृतः सर्वस्य संग्रहः Paṇāl.1.23. -9 A festival; वेदे वाक्ये वृत्तभेदे उत्सवेऽपि नपुंसकम् । Nm.
4. यस्य - यत् सर्व. अत्र पुं. 6'1 /
5. पर्णानि - पर्ण नपुं. 1'3 / पर्णम् 1 A pinion, wing; as in सुपर्ण. -2 The feather of an arrow. -3 **A leaf**. -4 The betel-leaf; ततो नृपतिनिदेशात् ते पर्णान्यादाय सैनिकाः (जग्मुः) Paṇāl.5.25.
6. (तम्) - तत् सर्व. अत्र पुं. 2'1 /
7. ऊर्ध्वमूलम् - ऊर्ध्वमूल वि. अत्र पुं. 2'1 / ऊर्ध्व मूलम् यस्य सः ऊर्ध्वमूलः (बहुव्रीहिः) /
- a. ऊर्ध्वम् - अव्ययम् / ऊर्ध्वम् -*ind.* 1 Upwards, aloft, above. अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतम् Muṇḍ. Up.2.2.11; अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखाः Bg.15.1. -2 In the sequel (= उपरिष्ठात्). -3 In a high tone, aloud. -4 Afterwards, subsequent to (with abl.); शरीरभेदादूर्ध्वमुत्क्रम्य पुनः Ait. Up.4.6. ते त्र्यह्नादूर्ध्वमाख्याय Ku.6.93; ऊर्ध्वं सवत्सरात् Ms.9.77; Y.1.53; R.14.66; Bk.18.36; पितरूर्ध्वम् Ms.9.104 after the father's death; अत ऊर्ध्वम् hence forward, hereafter.
- b. मूलम् - root नपुं. 1'1 /
8. अधःशाखम् - अधःशाख वि. अत्र पुं. 2'1 / अधः शाखाः यस्य सः अधःशाखः (बहुव्रीहिः) /
- a. अधः (अधस) - अव्ययम् /
- b. शाखाः - शाखा branch स्त्री. 1'3 /

9. अव्ययम् - अव्यय non-mutable, eternal वि. अत्र पुं. 2'1 / न व्ययः यस्य सः
अव्ययः (बहुव्रीहिः) /
10. अश्वत्थम् - अश्वत्थ पुं. 2'1 / अश्वत्थः [न श्वश्चिरं शाल्मलीवृक्षादिवत् तिष्ठति
स्था-क पृषो. नित्यस. Tv.] 1 The holy fig tree; ऊर्ध्वमूलोऽवाक्शाख
एषोऽश्वत्थः सनातनः Kath.; the tree of this world;
ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् Bg.15.1.
11. प्राहुः - प्रब्रू-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / प्रब्रू 2 P. 1 To **proclaim**, announce. -2 To
exclaim, shout. -3 To say, speak, tell; पापाऽनुवासितं सीता रावणं प्राब्रवीद्
वचः Bk.8.85; Pt.1.53. -4 To praise, laud. -5 To read before. -6 To
describe. -7 To teach; प्रब्रूयाद् ब्राह्मणस्त्वेषाम् Ms.10.1.

यः तम् वेद

12. यः - यत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /
13. वेद - विद्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / विद् विदं ज्ञाने (to understand, to learn, to
know, to realize, to experience, to be sad, to meditate, to think) अदादिः,
०२.००५९ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्

सः वेदवित्

14. सः - तत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /
15. वेदवित् - वि. अत्र पुं. 1'1 / वेदान् वेत्ति असौ इति वेदवित् (उपपद-तत्पुरुषः) /
- a. वेदान् - वेद पुं. 2'3 / वेदः [विद्-अच् घञ् वा] 1 Knowledge. -2 **Sacred knowledge**, holy learning, the scripture of the Hindus. (Originally there were only three *Vedas* :- ऋग्वेद, यजुर्वेद and सामवेद, which are collectively called त्रयी 'the sacred triad'; but a fourth, the अथर्ववेद, was subsequently added to them. Each of the *Vedas* had two distinct parts, the *Mantra* or *Samhitā* and *Brāhmaṇa*. According to the strict orthodox faith of the Hindus the *Vedas* are *a-pauruṣeya*, 'not human compositions', being supposed to have been directly revealed by the Supreme Being, Brahman, and are called Śruti' *i. e.* 'what is heard or revealed', as distinguished from 'Smṛiti', *i. e.* 'what is remembered or is the work of human origin'; see श्रुति, स्मृति also; and the several sages, to whom the hymns of the *Vedas* are ascribed, are, therefore, called द्रष्टारः 'seers', and not कर्तारः or सृष्टारः 'composers'.)
- b. वेत्ति - विद्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / विद् विदं ज्ञाने (to understand, to learn, to know, to realize, to experience, to be sad, to meditate, to think) अदादिः, ०२.००५९ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्
- c. वेदवित् - knowledgeable of Vedas, knower of true knowledge.

अन्वयार्थः Overall Meaning

श्रीभगवान् उवाच - The Blessed Lord said

छन्दांसि यस्य पर्णानि (तम्) ऊर्ध्वमूलम् अधःशाखम् अव्ययम् अश्वत्थम् प्राहुः - They, the sages, say the world, the universe is like the perennial अश्वत्थ tree, having its roots above and branches below and free wills of the manifestations are its leaves

यः तम् वेद - He who understands that अश्वत्थ tree

सः वेदवित् - is a magi, the wise, the knowledgeable one.

छन्दोविश्लेषणम्

ऊर्ध्वमूलमधःशाखम् (८ अक्षराणि) “मधःशा” एतेषां मात्राः १-२-२

अश्वत्थं प्राहुरव्ययम् (८ अक्षराणि) “हुरव्य” एतेषां मात्राः १-२-१

छन्दांसि यस्य पर्णानि (८ अक्षराणि) “स्य पर्णा” एतेषां मात्राः १-२-२

यस्तं वेद स वेदवित् (८ अक्षराणि) “स वेद” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१५-१) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The allegory of an अश्वत्थ tree in this श्लोकः is really thought-provoking, more so, due to the inherent contrast or contradiction in the meanings of the two words अव्यय, not changing and अश्वत्थ liable to change. This word अश्वत्थ has two meanings - (i) name of a tree (ii) etymologically अश्व (न श्वः no tomorrow) त्थ तिष्ठति (stays) अश्वत्थ is what has no tomorrow, has no future, is liable to change today itself. Alternatively, अश्वत्थ अश्ववत् like a horse तिष्ठति stands. A horse never sits down, stays only standing all its life. The अश्वत्थ being the name of a tree is of course relevant here, since there is mention of roots, branches and leaves. But there seems to be variation in the connotation about which tree is अश्वत्थ

1. Ficus indica, or Ficus audrey commonly known as the banyan, banyan fig and Indian banyan, is a tree native to the Indian Subcontinent. Specimens in India are among the largest trees in the world by canopy coverage. The description ऊर्ध्वमूल अधःशाख matches with the way the tree spreads by virtue of offshoots or aerial prop roots from some branches going down into the earth and forming new trunks. The aerial roots can become very numerous.
2. Ficus religiosa or sacred fig is a species of fig native to the Indian subcontinent and Indochina that belongs to the fig or mulberry family. It

is also known as the bodhi tree, bo tree, peepul tree, peepal tree, pippala tree or ashvattha tree (in India and Nepal). The sacred fig is considered to have a religious significance in four major religions that originated on the Indian subcontinent: Hinduism, Buddhism, Sikhism and Jainism. Hindu and Jain ascetics consider the species to be sacred and often meditate under it. Gautama Buddha is believed to have attained enlightenment under a tree of this species.

(२) In the allegory, the अश्वत्थ tree denotes the world. The genesis of the world is by the will of the Supreme. Hence the अश्वत्थ tree has its roots up above, it is ऊर्ध्वमूल. The spread of the world is here, down below. So, the अश्वत्थ tree is अधःशाख. In the mention छन्दांसि यस्य पर्णानि the word छन्दांसि singular छन्दस् has two meanings (i) free will (ii) the Vedas. In most commentaries, I find the second meaning accepted.

I would go by the first meaning and relate that all manifestations seem to flourish and flutter with free will like the leaves of a tree. The leaves पर्णानि are numerous, just as worldly manifestations are. Each leaf has its own manifestation and falling off, its own coming to life and death.

(३) Possibly the word वेदवित् has been taken to be a good prompt to interpret छन्दांसि as Vedas. But the context for वेदवित् is यः तम् (अश्वत्थम्) वेद. That अश्वत्थ has पर्णानि which are the numerous worldly manifestations. So, the word वेदवित् be better interpreted as ‘the one who knows what is knowable’.

(४) Just when I am churning up this study of the allegory of the अश्वत्थ tree, it is some providential coincidence that my friend asked me “what would happen of the beings suffering in hell, when the universe is recreated after the great deluge महाप्रलयः ? would their sufferings continue ?” Came to mind how trees lose all their leaves during the severe snowfall and yet, when the spring comes, they blossom with lush green leaves. The falling off of all leaves during fall is like the deluge. Deluge प्रलयः is an annual experience for those trees. We concluded that the sufferings of beings in hell will continue even after the deluge and recreation. Scriptures make a mention of a being to experience lives of 8.4 million species. In recreation of the universe, all the species will be recreated and each elemental life will have a carry forward experience to suffer.

The message then is, understand the अश्वत्थ tree, you are but a leaf, destined to fall off जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः (२-२७), be वेदवित्, know what is knowable and live thoughtfully.

YouTube video <https://youtu.be/YSFoivl9ONg>

॥ शुभमस्तु ॥

गीताभ्यासे १५-२ अधश्चोर्ध्व प्रसृतास्तस्य शाखाः

अधश्चोर्ध्व प्रसृतास्तस्य शाखा

पदच्छेदैः - अधः च ऊर्ध्वम् प्रसृताः तस्य शाखाः

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।

पदच्छेदैः - गुणप्रवृद्धाः विषयप्रवालाः ।

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि

पदच्छेदैः - अधः च मूलानि अनुसन्ततानि

कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥१५-२॥

पदच्छेदैः - कर्म-अनुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥१५-२॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनु क्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधे याः	अव्यया नि	कृदन्ताः	तिङ् न्ताः
1	गुणप्रवृद्धा : विषयप्रवा लाः शाखाः		तस्य		अधः ऊर्ध्वम् च	प्रसृताः	
2	कर्मानुब न्धीनि मूलानि		मनुष्यलो के		च अधः	अनुसन्त तानि	

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

तस्य गुणप्रवृद्धाः विषयप्रवालाः शाखाः अधः ऊर्ध्वम् च प्रसृताः

1. तस्य - तत् सर्व. अत्र पुं. 6'1 /

2. गुणप्रवृद्धाः - गुणप्रवृद्ध वि. अत्र स्त्री. 1'3 / गुणैः प्रवृद्धाः इति गुणप्रवृद्धाः
(तृतीया-तत्पुरुषः)

a. गुणैः - गुण पुं. 3'3 / गुणः [गुण्-अच्] 1 A quality (good or bad); सुगुण,
दुर्गुण; यदङ्गनारूपसरूपतायाः कञ्चिद्गुणं भेदकमिच्छतीभिः Śi.3.42.

-2 (a) A good quality, merit, virtue, excellence; कतमे ते गुणाः

Māl.1; वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुनि Ki.8.37; R.1.9,22; साधुत्वे

तस्य को गुणः Pt.4.108. (b) Eminence. -3 Use, advantage, good

(with instr. usually), Pt.5.; कः स्थानलाभे गुणः 2.21; H.1.49; Mu.1.15. -4 Effect, result, efficacy, good result; संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् Ś.7.4; गुणमहतां महते गुणाय योगः Ki.10.25;6.7. -5 (a) A single thread or string. (b) Thread, string, rope, cord, मेखलागुणैः Ku.4.8;5.10; तृणैर्गुणत्व- मापन्नैर्वध्यन्ते मत्तदन्तिनः H.1.32; यतः परेषां गुणग्रहीतासि Bv.1.9 (where गुण also means 'a merit'). -6 The bow-string; गुणकृत्ये धनुषो नियोजिता Ku.4.15,29; कनकपिङ्गतडिद्गुणसंयुतम् R.9.54. -7 The string of a musical instrument; कलवल्लकीगुणस्वानमानम् Śi.4.57. -8 A sinew. -9 **A quality, attribute, property in general**; यादृग्गुणेन भर्त्रा स्त्री संयुज्येत यथाविधि Ms.9.22. -10 A quality, characteristic or property of all substances, one of the seven categories of *padārthas* of the Vaiśeṣikas, (the number of these properties is 24). -11 **An ingredient or constituent of nature, any one of the three properties belonging to all created things; (these are स्त्व, रजस् and तमस्)**; गुणत्रयविभागाय Ku.2.4; सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसंभवाः Bg.14.5; R.3.27. -12 A wick, cotton thread; नृपदीपो धनस्नेहं प्रजाभ्यः संहरन्नपि । अन्तर- स्थैर्गुणैः शुभ्रैर्लक्ष्यते नैव केनचित् ॥ Pt.1.221. -13 An object of sense, (these are five रूप, रस, गन्ध, स्पर्श, and शब्द); गुणैर्गुणान्स भुञ्जान आत्मप्रद्योतितैः प्रभुः Bhāg.11.3.5.

- b. प्रवृद्धाः - प्रवृद्ध-धातोः क्त-वि. प्रवृद्ध / अत्र स्त्री. 1'3 / प्रवृद्ध *p. p.* 1 Full-grown. -2 Increased, **augmented**, expanded, enlarged; प्रवृद्धं यद् वैरं मम खलु शिशोरेव कुरुभिः Ve.1.10. -3 Full, deep. -4 Haughty, arrogant. -5 Violent. -6 Large.

3. विषयप्रवालाः - विषयप्रवाल वि.अत्र स्त्री. 1'3 / विषयाः प्रवालाः इव यासां ताः विषयप्रवालाः (बह्व्रीहिः)

- a. विषयाः - विषय पुं. 1'3 / विषयः 1 An object of sense; (these are five, corresponding to the five organs of sense; रूप, रस, गन्ध, स्पर्श and शब्द corresponding to the eye, tongue, nose, skin, and ear); श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् Ś.1.1. -2 A worldly object or concern, an affair, a transaction. -3 **The pleasures of sense**, worldly or sensual objects (usually in pl.); यौवने विषयैषिणाम् R.1.8; शब्दादीन् विषयान् भोक्तुम् 10.25; विषयव्यावृत्तकौतूहलः V.1.9; निर्विष्टविषयस्नेहः 12.1;3.70;8.10;19.49; विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः Bg.2.59.

- b. प्रवालाः - प्रवाल पुं. 1'3 / प्रबालः, प्रवालः, प्रबालम्, प्रवालम् 1 A sprout, shoot, new leaf; अपि.....प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् Ku.5.34;1.44;3.8; R.6.12;13.49. -2 Coral; शुद्धं दृढं घनं वृत्तं स्निग्धं पात्र- सुरङ्गकम् । समं गुरु सिराहीनं प्रबालं धारयेच्छुभम् ॥ Rājanighaṇṭu. -3 The neck of the Indian lute. -लः 1 A pupil. -2 An animal.
4. शाखाः - शाखा branch स्त्री. 1'3 /
5. अधः - अधस् below, downwards अव्ययम्
6. ऊर्ध्वम् - ऊर्ध्व upwards वि. अत्र नपुं. 1'1 /
7. च - अव्ययम् and
8. प्रसृताः - प्रसृ-धातोः क्त-वि. प्रसृत / अत्र स्त्री. 1'3 / प्रसृत p. p. 1 Gone forward. -2 Stretched out, extended. -3 Spread, diffused. -4 Long, lengthened.
- कर्मानुबन्धीनि मूलानि च अधः मनुष्यलोके अनुसन्ततानि
9. कर्मानुबन्धीनि - कर्मानुबन्धिन् वि. अत्र नपुं. 1'3 / कर्मभिः सह अनुबन्धः येषां तानि कर्मानुबन्धीनि (बहुव्रीहिः) /
- a. कर्मभिः - कर्मन् work, action नपुं. 3'3 /
- b. सह - अव्ययम् with
- c. अनुबन्धः - अनुबन्ध पुं. 1'1 / अनुबन्धः 1 Binding or fastening on, connection, attachment, tie (lit. & fig.); यस्यां मनश्चक्षुषोरनुबन्धस्तस्या- मृद्धिः Māl.2; एतस्येदृशेन दर्शनेन कीदृशो मे हृदयानुबन्धः इति न जानासि U.3 state of feeling; K.257. -2 Uninterrupted succession, unbroken sequence, continuous flow, continuity; series, chain; बाष्पं कुसु स्थिरतया विरतानुबन्धम् Ś.4.15; मरणं K.236 following up death, desire for dying; अनुबन्धाद्विरमेद्वा K.280; यदा नात्याक्षीदेवानुबन्धम् 309 (persistence in) following me, 317; वैरं, मत्सरं, Dk.63,161; मुच्यतां देवि शोकानुबन्धः K.63 continuous sorrow; दुर्लभजनप्रार्थना Ratn.1; विरम विरम वहने मुञ्च धूमानुबन्धम् 4.16; सानुबन्धाः कथं न स्युः संपदो मे निरापदः R.1.64 continuous, uninterrupted; परिवृद्धरीगमनुबन्धसेवया R.9.69 continuous enjoyment; अयं सोऽर्थोऽनर्थानुबन्धः संवृत्तः V.5 giving rise to a chain of evils. -3 Descendants, posterity; सानुबन्धा हता ह्यसि Rām. relation, भूमेः सुतां भूमिभृतोऽनुबन्धात् Viś. Guṇā.475. -4 Consequence, result (good or bad); आत्मदोषानुबन्धेन K.319 in consequence of; यदग्रे चानुबन्धे च सुखम् Bg.18.39,25; अनुबन्धमजानन्तः कर्मणामविचक्षणाः Rām.3.51.26; नार्थानां प्रकृतिं वेत्सि

नानुबन्धमवेक्षसे Mb.4.49.1. -5 Intention; design, motive, cause; अनुबन्धानपेक्षेत सानु- बन्धेषु कर्मसु Mb.5.34.8. अनुबन्धं परिज्ञाय देशकालौ च तत्त्वतः । सारापराधौ चालोक्य दण्ड दण्डयेषु पातयेत् Ms.8.126; पाप° of evil designs. -6 An adjunct of a thing, a secondary member (मुख्यानुयायि, अप्रधानम्); (उल्का) दृश्यते सानुबन्धा च Rām.5.1.63. a secondary symptom, symptomatic affection, attendant on the principal disease (वातपित्तादि-दोषाणामप्राधान्यम्); मूर्छानुबन्धा विषमज्वराः Suśr. -7 Connecting link or adjunct of a subject or topic; theme, matter of discussion; introductory reasons; (विषयप्रयोजनाधिकारिसंबन्धः अनुबन्धः) (an indispensable element of the Vedānta). -8 (Gram.) An indicatory syllable or letter intended to denote some peculiarity in the inflection, accent &c. of the word to which it is attached; as the लृ in गम्लृ, ण् in इण्; रिपुराप पराभवाय मध्यं प्रकृति-प्रत्यययोरिवानुबन्धः Ki.13.19. -9 Offence, fault. -10 An obstacle, impediment; also the clog or encumbrance of a family; domestic ties or attachment. -11 A child or pupil who follows the example set by his parent or teacher (मुख्यानुयायी शिशुः). -12 Beginning, commencement. -13 Repeated application or devotion (पौनःपुन्येन अभिनिवेशः). -14 Course, pursuit. -15 A small bit or part, a trifle. -16 The junction of a fraction (with an integer), as भागानुबन्धपूर्णाङ्कः. -17 Base, stem (प्रकृति). cf. अनुबन्धः प्रकृत्यादौ दोषोत्पादे विनश्वरे । मुख्यानुयायिनि शिशौ प्रकृतस्यानुवर्तने । अनुबन्धेऽपि हिक्कायां भ्रष्टायामपि कथ्यते । Nm.

10. मूलानि - मूल root नपुं. 1'3 /

11. मनुष्यलोके - मनुष्यलोक पुं. 7'1 / मनुष्याणां लोकः मनुष्यलोकः (षष्ठी-तत्पुरुषः) /

- a. मनुष्याणाम् - मनुष्य पुं. 6'3 / मनुष्य a. [मनोरपत्यं यत् सुक् च] Friendly or useful to man. -ष्यः 1 A man, human being, mortal. -2 A mate. -3 Ved. A class of manes.
- b. लोकः - लोक पुं. 1'1 / लोकः [लोक्यतेऽसौ लोक-घञ्] 1 The world, a division of the universe; (roughly speaking there are three lokas स्वर्ग, पृथ्वी and पाताल, but according to fuller classification the lokas are fourteen, seven higher regions rising from the earth one above the other, i. e. भूर्लोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनर्लोक, तपर्लोक, and सत्यलोक or ब्रह्मलोक; and seven lower regions, descending from the earth one below the other; i. e. अतल, वितल,

सुतल, रसातल, तलातल, महातल, and पाताल). -2 The earth, terrestrial world (भूलोक); इह- लोके in this world (opp. परत्र). -3 The human race, mankind, men, as in लोकातिग, लोकोत्तर &c. q. v. -4 The people or subjects (opp. the king); स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः Ś.5.7; R.4.8. -5 A collection, group, class, company; आकृष्टलीलान् नरलोकपालान् R.6.1; or शशाम तेन क्षितिपाल- लोकः 7.3. -6 A region, tract, district, province. -7 Common life, ordinary practice (of the world); लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् Br. Sūt.II.1.33; यथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञः &c. S. B. (and diverse other places of the same work). -8 Common or worldly usage (opp. Vedic usage or idiom); वेदोक्ता वैदिकाः शब्दाः सिद्धा लोकाच्च लौकिकाः, प्रियतद्धिता दाक्षिणात्या यथा लोके वेदे चेति प्रयोक्तव्ये यथा लौकिक-वैदिकेष्विति प्रयुज्यते Mbh. (and in diverse other places); अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः Bg.15.18. -9 Sight, looking.

12. अनुसन्ततानि - अनुसन्तन्-धातोः क्त-वि. अनुसन्तत / अत्र नपुं. 1'3 / अनुसन्तन् 8 U. 1 To extend everywhere; to diffuse, spread about, overspread. अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके Bg.15.2. -2 To continue, join in.

अन्वयार्थः Overall Meaning

तस्य गुणप्रवृद्धाः विषयप्रवालाः शाखाः अधः ऊर्ध्वम् च प्रसृताः - The branches (of the अश्वत्थ tree) enlarged by inherent qualities and engulfed by sense-objects spread upwards and downwards

कर्मानुबन्धीनि मूलानि च अधः मनुष्यलोके अनुसन्ततानि - consequent of actions, its roots spread below in this world of humans.

छन्दोविश्लेषणम्

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा (11 अक्षराणि)

(1-2-2)-(2 1-1)-(2-2-1) 2-2 मात्राः

य-भ-त-ग-ग गणाः (which meter ?)

गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः (11 अक्षराणि)

(1-2-1)-(2-2 1)-(1-2-1)-2-2 मात्राः

ज-त-ज-ग-ग गणाः (उपेन्द्रवज्रा)

अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि (11 अक्षराणि)

(1-2-1) (2-2-1)-(1-2-1)-2-2 मात्राः

ज-त-ज-ग-ग गणाः (उपेन्द्रवज्रा)
कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके (11 अक्षराणि)
(2-2-1)-(2-2-1) (1-2-1)-2-2 मात्राः
त-त-ज-ग-ग गणाः (इन्द्रवज्रा)
अस्मिन् (१५-२) श्लोके उपजाति-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) In the previous श्लोकः the अश्वत्थ tree was described as ऊर्ध्वमूलः. Here, मूलानि अधः अनुसन्ततानि. This is not a contradiction of the previous statement. The previous mention ऊर्ध्वमूलः was about the genesis, emanation of the अश्वत्थ tree. Here the mention is of the subsequent spread.

Also, in the previous श्लोकः the अश्वत्थ tree was described as अधःशाखः. Here, तस्य शाखाः अधः ऊर्ध्वम् च प्रसृताः. The additional adjectives गुणप्रवृद्धाः विषयप्रवालाः explain, “being enlarged by inherent qualities and engulfed by sense-objects”.

(२) Between the adjectives गुणप्रवृद्धाः विषयप्रवालाः, गुणप्रवृद्धाः speaks of internal influences and विषयप्रवालाः speaks of external influences.

(३) In the phrase कर्मानुबन्धीनि मूलानि अधः मनुष्यलोके अनुसन्ततानि ‘consequent of actions, its roots spread below in this world of humans’, the words अधः मनुष्यलोके are specific to humans, because actions of humans are more purposeful than the actions of other beings. For example, scientists indulge in research. Such actions are specific to humans. But all actions कर्माणि always have a binding अनुबन्धः associated. There is an allegory in कर्मानुबन्धीनि मूलानि. कर्मानुबन्धः of मनुष्यलोकः is like the roots of plants keeping the plant bound to the earth. The अश्वत्थ tree is the broad allegory and कर्मानुबन्धीनि मूलानि is a suballegory. गुणप्रवृद्धाः विषयप्रवालाः शाखाः is also a suballegory. Summed up in the two suballegories are गुणाः, विषयाः, कर्माणि which distinguish one human from another, but all humans indulge in these, indulge in these only.

YouTube video <https://youtu.be/CKNzloPKHt0>

॥ शुभमस्तु ॥

गीताभ्यासे १५-३ न रूपमस्येह + १५-४ ततः पदं तत्परिमार्गितव्यम्
न रूपमस्येह तथोपलभ्यते

पदच्छेदैः - न रूपम् अस्य इह तथा उपलभ्यते
नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।

पदच्छेदैः - न अन्तः न च आदिः न च सम्प्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलं

पदच्छेदैः - अश्वत्थम् एनम् सुविरूढमूलम्
असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥१५-३॥

पदच्छेदैः - असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ॥१५-३॥
ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं

पदच्छेदैः - ततः पदम् तत् परिमार्गितव्यम्
यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।

पदच्छेदैः - यस्मिन् गताः न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये ।

पदच्छेदैः - तम् एव च आद्यम् पुरुषम् प्रपद्ये ।
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥१५-४॥

पदच्छेदैः - यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥१५-४॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र .	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1	रूपम्		अस्य		इह तथा न		उपलभ्यते
2	अन्तः		(अस्य)		न		(वर्तते)
3	आदिः		(अस्य)		न च		(वर्तते)
4	सम्प्रतिष्ठा		(अस्य)		न च		(वर्तते)
5a		एनम् सुविरूढम्	दृढेन असङ्ग शस्त्रेण			छित्त्वा	

		लम् अश्वत्थम्					
5b	तत् पदम्				ततः	परिमा र्गितव्य म्	
5c	गताः		यस्मिन्		भूयः न		निवर्त न्ति
6a	पुराणी प्रवृत्तिः		यतः			प्रसृता	
6b		तम् आद्यम् पुरुषम्			एव च		प्रपद्ये

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

इह अस्य रूपम् तथा न उपलभ्यते

1. इह - अव्ययम् here
2. अस्य - इदम् this सर्व. अत्र पुं. 6'1 /
3. रूपम् - रूप countenance नपुं. 1'1 /
4. तथा - अव्ययम् like that
5. न - अव्ययम् no, not
6. उपलभ्यते - उपलब्ध-धातोः कर्मणि लटि प्र,पु, एक. / उपलब् 1 Ā. 1 To know, understand, see, perceive (directly); सव्यदक्षिणयोर्यत्र विशेषो नोपलभ्यते Pt.1.76; अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते K.152. -2 To ascertain, find out, learn, know; ब्रूहि यदुपलब्धम् U.1; तत्त्वत एनामुपलप्स्ये Ś.1; Mv.7.30; R.12.60; Bk.3.27; K.159; M.41, 3.6,4.6. -3 To get, obtain, acquire, enjoy, experience (happiness &c.); उपलब्धसुखः Ku.4.42. experiencing; कथमुपलभे निद्राम् V.2.10 enjoy; इदानीं स्मृतिरुपलब्धा Mu.2 now I recollect; Ms.11.17; R.8.82,10.2,18.21. -4 To conceive, become pregnant.

(अस्य) न अन्तः (वर्तते / उपलभ्यते) न च आदिः न च सम्प्रतिष्ठा

7. अन्तः - पुं. End 1'1 /
8. (वर्तते) - वृत्-धातोः लटि प्र,पु, एक. / वृत् वृत्तुं वर्तने (to be, to happen, to be present) भ्वादिः, ०१.०८६२ आत्मनेपदी, अकर्मकः, सेट्
9. च - अव्ययम् and
10. आदिः - पुं. Beginning 1'1

11. सम्प्रतिष्ठा - स्त्री. 1'1 / संप्रतिष्ठा 1 Perseverance. -2 Continuance. -3 High rank
 एनम् सुविरूढमूलम् अश्वत्थम् असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा
12. एनम् - इदम्/ एतद् this सर्व. पुं. 2'1
13. सुविरूढमूलम् - सुविरूढमूल वि. अत्र पुं. 2'1 / सुविरूढानि मूलानि यस्य सः
 सुविरूढमूलः (बहुव्रीहिः)
 a. सुविरूढानि - सुविरूह-धातोः क्त-वि. सुविरूढ / अत्र नपुं. 1'3 / विरूढ *p. p.*
 1 Grown, germinated, shot up; तास्वेव संप्रति विरूढतृणाङ्कुरासु
 बीजाञ्जलिः पतति कीटमुखावलीढः Mk.1.9. -2 Produced, born,
 arisen. -3 Grown, increased.
 b. मूलानि - मूल root नपुं. 1'3 /
14. अश्वत्थम् - अश्वत्थ पुं. 2'1 / अश्वत्थः [न श्वश्चिरं शाल्मलीवृक्षादिवत् तिष्ठति
 स्था-क पृषो. नित्यस. Tv.] 1 The holy fig tree; ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाख
 एषोऽश्वत्थः सनातनः Kath.; the tree of this world;
 ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् Bg.15.1.
15. असङ्गशस्त्रेण - असङ्गशस्त्र नपुं. 3'1 / असङ्गः एव शस्त्रम् असङ्गशस्त्रम्
 (कर्मधारयः) /
 a. असङ्गः - असङ्ग पुं. 1'1 / न सङ्गः इति असङ्गः (नञ्-तत्पुरुषः) /
 सङ्गः attachment / असङ्गः non-attachment /
 b. शस्त्रम् - weapon नपुं. 1'1 /
16. दृढेन - दृह्-धातोः क्त-वि. दृढ / दृढ *a.* [दृह्-क्त नि° नलोपः] 1 Fixed, firm,
 strong, unswerving, untiring; असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा Bg.15.3; दृढभक्तिः
 H.3.58; दृढव्रतम् R.13.78. -2 Solid, massive. -3 Confirmed, established. -4
 Steady, persevering; भजन्ते मां दृढव्रताः Bg.7.28. -5 Firmly fastened, shut
 fast. -6 Compact. -7 Tight, close, dense. -8 Strong, intense, great,
 excessive, mighty, severe, powerful; तस्याः करि- ष्यामि दृढानुतापम्
 Ku.3.8; R.11.46. -9 Tough. -10 Difficult to be drawn or bent (as a bow);
 दृढस्य धनुष आयमनम् Ch. Up.1.3.5. -11 Durable. -12 Reliable. -13
 Certain, sure. -14 Hard-hearted, cruel; U.4. -15 Secure. -16 (In Math.)
 Reduced to the smallest number by a common divisor. -दृढम् 1 Iron. -2 A
 stronghold, fortress. -3 Excess, abundance, high degree -4 Anything fixed
 or firm or solid. -दृढम् *ind.* 1 **Firmly**, fast. -2 Very much, excessively,
 vehemently. -3 Thoroughly.
17. छित्त्वा - छिद्-धातोः क्त्वान्तम् / छिद् छिदिर् द्वैधीकरणे (to cut, to grind, to
 truncate, to incise) रुधादिः ०७.०००३ उभयपदी सकर्मकः अनिट्
 ततः तत् पदम् परिमार्गितव्यम् यस्मिन् गताः भूयः न निवर्तन्ति
18. ततः - अव्ययम् thereafter

19. तत् - सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /
20. पदम् - नपुं. 2'1 / पदम् [पद्-अच्] 1 A foot (said to be *m.* also in this sense); पदेन on foot; शिखरिषु पदं न्यस्य Me.13; अपथे पदमर्पयन्ति हि R.9.74 'set foot on (follow) a wrong road'; 3.50; 12.52; पदं हि सर्वत्र गुणैर्निधीयते 3.62 'good qualities set foot everywhere' *i. e.* command notice or make themselves felt; जनपदे न गदः पदमादधौ 9.4. 'no disease stepped into the country'; यदवधि न पदं दधाति चित्ते Bv.2.14; पदं कृ (*a*) to set foot in, on or over (lit.); शान्ते करिष्यसि पदं पुनराश्रमेऽस्मिन् Ś.4.20. (*b*) to enter upon or into, take possession of, occupy (fig.); कृतं वपुषि नवयौवनेन पदम् K.137; कृतं हि मे कुतूहलेन प्रश्नाशया हृदि पदम् 133; so Ku.5.21; Pt.1.240; कृत्वा पदं नो गले Mu.3.26 'in defiance of us'; (lit. planting his foot on our neck); मूर्ध्नि पदं कृ 'to mount on the head of', 'to humble'; पदं मूर्ध्नि समाधत्ते केसरी मतदन्तिनः Pt.1.327; आकृतिविशेषेष्वदरः पदं करोति M.1 'good forms attract attention (command respect)'; जने सखी पदं कारिता Ś.4; 'made to have dealings with (to confide in)'; धर्मेण शर्वे पार्वतीं प्रति पदं कारिते Ku.6.14. -2 A step, pace, stride; तन्वी स्थिता कतिचिदेव पदानि गत्वा Ś.2.13; पदे पदे 'at every step'; अक्षमालामदत्त्वा पदात् पदमपि न गन्तव्यम् or चलितव्यम् 'do not move even a step' &c.; पितुः पदं मध्यममुत्पतन्ती V.1.19 'the middle pace or stride of Viṣṇu.'; *i. e.* the sky (for mythologically speaking, the earth, sky, and lower world are considered as the three paces of Viṣṇu in his fifth or dwarf incarnation वामनावतार); so अथात्मनः शब्दगुणं गुणज्ञः पदं विमानेन विगाहमानः R.13.1. -3 A foot-step, foot-print, foot-mark; पदपङ्क्तिः Ś.3.7; or पदावली foot-prints; पदमनुविधेयं च महताम् Bh.2.28 'the **foot-steps** of the great must be followed'; पदैर्गृह्यते चौरः Y.2.286.
21. परिमार्गितव्यम् - परिमार्ग-धातोः तव्यत्-वि. परिमार्गितव्य / अत्र नपुं. 2'1 / परिमार्ग 10 U. To search, seek, look out for.
22. यस्मिन् - यत् सर्व. नपुं. 7'1 /
23. गताः - गम्-धातोः क्त-वि. गत gone / अत्र पुं. 1'3 / गम् गमूँ गतौ (to go) भ्वादिः, ०१.११३७ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्
24. भूयः - भूयस् अव्ययम् again /
25. निवर्तन्ति - निवृत्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / निवृत् 1 Ā. 1 To come back, return; न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम् Śi.3.2; Ku.4.30; R.2.40; Bg.8.21; 15.4. -2 To flee from, retreat; रणान्निवृत्ते न च Bk.5.102. -3 To turn away from; be averse to; R.5.23; 7.61. -4 To cease, desist or abstain from; प्रसमीक्ष्य निवर्तेत सर्वमांसस्य भक्षणात् Ms.5.49; 1.53; Bk.1.18; निवृत्तमांसस्तु जनकः U.4. -5 To be freed or absolved from, to escape; कथं

न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् Bg.1.39. -6 To leave off speaking, cease, stop. -7 To be removed, come to an end, cease, disappear; विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः Bg.2.59;14.22; Ms.11.185,186. -8 To be accomplished or finished, come to an end. -9 To be withheld or withdrawn from. -10 To refuse, decline. -11 To be engaged in. -12 To be reversed. -13 To set (as the sun). -14 To be forbidden. -15 To be wanting; यतो वाचो निवर्तन्ते.

पुराणी प्रवृत्तिः यतः प्रसृता

26. पुराणी - पुराण old, ancient वि. अत्र स्त्री. 1'1 /

27. प्रवृत्तिः - प्रवृत्ति स्त्री. 1'1 / प्रवृत्तिः *f.* 1 Continued advance. -2 Rise, origin, source, flow (of words &c.); प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी Ku.2.17. -3 Appearance, manifestation; कुसुमप्रवृत्तिसमये Ś.4.9. (v. 1.); R.11.43;14.39;15.4. -4 Advent, setting in, commencement; आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् Ku.3.34. -5 Application or addiction to, tendency, inclination, predilection, propensity; न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् Bg.11.31; सतां हि संदेहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः Ś.1.22. -6 Conduct, behaviour; त्वां प्रत्यक्स्मात् कलुषप्रवृत्तौ R.14.73. -7 Employment, occupation, activity; विदितं वो यथा स्वार्था न मे काश्चित् प्रवृत्तयः Ku.6.26. -8 Use, employment, currency (as of a word). -9 Continued effort, perseverance. -10 Signification, sense, acceptance (of a word). -11 Continuance, permanence, prevalence. -12 Active life, taking an active part in worldly affairs (opp. निवृत्ति); प्रवृत्तिः कुत्र कर्तव्या जीवितव्यं कथं नु वा H.

28. यतः - यत्+तसिल् / यत् सर्व. तसिल्-प्रत्ययेन अत्र पुं. 5'1 / यतः from whom

29. प्रसृता - प्रसृ-धातोः क्त-वि. प्रसृत spread / अत्र स्त्री. 1'1 /

तम् एव च आद्यम् पुरुषम् प्रपद्ये

30. तम् - तत् सर्व. अत्र पुं. 2'1 /

31. एव - अव्ययम् only

32. आद्यम् - आद्य वि. अत्र पुं. 2'1 / आद्य *a.* [आदौ भवः यत्] 1 First, primitive, being at the beginning. -2 Being at the head, excellent, unparalleled, pre-eminent, foremost; योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् Bg.8.28;11.31;11.47;15.4. आसीन्महीक्षितामाद्यः प्रणवश्छन्दसामिव R.1.11.

33. पुरुषम् - पुरुष पुं. 2'1 / पुरुषः [पुरि देहे शेते शी-ड पृषो° Tv.; पुर-अग्रगमने कुषन् Un.4.74] 1 A male being, man; अर्थतः पुरुषो नारी या नारी सार्थतः पुमान् Mk.3.27; Ms.1.32;7.17;9.2; R.2.41. -2 Men, mankind. -3 A member or representative of a generation. -4 An officer, functionary, agent, attendant,

servant. -5 The height or measure of a man (considered as a measure of length); द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य सा द्विपुरुषा-षी परिखा Sk. -6 The soul; द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च Bg.15.16 &c. -7 The Supreme Being, God (soul of the universe); पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः (विदुः) Śi.1.33; R.13.6. -8 A person (in grammar); प्रथमपुरुषः the third person, मध्यमपुरुषः the second person, and उत्तमपुरुषः the first person, (this is the strict order in Sk.). -9 The pupil of the eye. -10 (In Sāñ. phil.) The soul (opp. प्रकृति); according to the Sāñkhyas it is neither a production nor productive; it is passive and a looker-on of the Prakṛiti; cf. त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् Ku.2.13 and the word सांख्य also. -11 **The soul, the original source of the universe** (described in the पुरुषसूक्त); सहस्रशीर्षः पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् &c.

34. प्रपद्ये - प्रपद्-धातोः लटि उ.पु. एक. / प्रपद् 4 Ā. 1 To enter upon, set forward, set foot in. -2 (a) To go to or towards, approach, resort or attain to, reach; तां जन्मने शैलवधूं प्रपदे Ku.1.21; (क्षितीशं) कौत्सः प्रपदे वरतन्तुशिष्यः R.5.1; Bk.4.1; Ki.1.9;11. 16; R.8.11. (b) To take shelter or refuge with, flee to for safety, submit; शरणार्थमन्यां कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने R.14.64. -3 To go or come to a particular state, arrive at, attain to, arrive at or **be in a particular condition**; रेणुः प्रपदे पथि पङ्कभावम् R.16.30; मुहूर्तकर्णात्पलतां प्रपदे Ku.7.81; बाल्यात्परं साथ वयः प्रपदे Ku.1.31;5.24; ईदृशीमवस्थां प्रपन्नोस्मि Ś.5; ऋषिनिकरैरिति संशयः प्रपदे Bv.4.33; Amaru.30. -4 To get, find, secure, obtain, attain to; partake of, share in; सहकारं न प्रपदे मधुपेन भवत्समं जगति Bv.1.21; कान्तं वपुर्व्योमचरं प्रपदे R.5.51. -5 To behave or act towards, deal with; किं प्रपद्यते वैदर्भः M.1 'what does he propose to do'; पश्यामो मयि किं प्रपद्यते Amaru.24. -6 To admit, allow, agree or consent to; प्रपन्नं साधयन्नर्थम् Y.2.40. -7 To draw near, come on, approach (as time &c.). -8 To be going on, to proceed. -9 To take effect, thrive, prosper.

अन्वयार्थाः Overall Meaning

इह अस्य रूपम् तथा न उपलभ्यते - In this world its form is not so understood, न अन्तः न च आदिः न च सम्प्रतिष्ठा - its origin or its end or its sustenance is not understood.

एनम् सुविरुढमूलम् अश्वत्थम् असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा - on hewing down the tree with its roots striking deep into the earth by the sharp axe of non-attachment,

ततः तत् पदम् परिमार्गितव्यम् - thereafter, that State has to be sought for, यस्मिन् गताः भूयः न निवर्तन्ति - on attaining which they do not return again,

पुराणी प्रवृत्तिः यतः प्रसृता - from whom ensued in ancient times all the
Manifestation and all life-activity.

तम् एव च आद्यम् पुरुषम् प्रपद्ये - I take refuge in that Primeval Person,

छन्दोविश्लेषणम्

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते (12 अक्षराणि)

(1 2-1)-(2-2-1)-(1-2-1)-(2-2-2) मात्राः

ज-त-ज-म गणाः (which meter ?)

नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा (11 अक्षराणि)

(2-2 1)-(2 2-1)-(1-2-1)-2-2 मात्राः

त-त-ज-ग-ग गणाः (इन्द्रवज्रा)

अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलं (11 अक्षराणि)

(2-2-1)-(2-2 1)-(1-2-1)-2-2 मात्राः

त-त-ज-ग-ग गणाः (इन्द्रवज्रा)

असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा (11 अक्षराणि)

(1-2-1)-(2-2-1) (1-2-1)-2-2 मात्राः

ज-त-ज-ग-ग गणाः (उपेन्द्रवज्रा)

अस्मिन् (१५-३) श्लोके उपजाति-छन्दः

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं (11 अक्षराणि)

(1-2 1)-(2 2-1)-(1-2-1) 2-2 मात्राः

ज-त-ज-ग-ग गणाः (उपेन्द्रवज्रा)

यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः (11 अक्षराणि)

(2-2-1)-(2-1 1)-(2-2-1)-2-2 मात्राः

त-भ-त-ग-ग गणाः (which meter ?)

तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये (11 अक्षराणि)

(1-2-1) (2-2-1)-(1-2-1)-2-2 मात्राः

ज-त-ज-ग-ग गणाः (उपेन्द्रवज्रा)

यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी (11 अक्षराणि)

(1-2 1)-(2-2-1) (1-2-1)-2-2 मात्राः

ज-त-ज-ग-ग गणाः (उपेन्द्रवज्रा)

अस्मिन् (१५-४) श्लोके उपजाति-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) Of the mention (अस्य) न अन्तः (वर्तते / उपलभ्यते) न च आदिः न च सम्प्रतिष्ठा, the part आदिः न (वर्तते / उपलभ्यते) is literally true for a banyan tree, than for a peepal tree. Once a banyan tree grows, one cannot really say which trunk is आदिः..

(२) अन्तः न (वर्तते / उपलभ्यते) is true for all trees when they are growing, because leaves and buds would be sprouting all over. Hence there is not just one point, which can be pointed to as the अन्तः.

(३) It comes to mind that the words आदिः, सम्प्रतिष्ठा, अन्तः, should be taken in this order, since they refer to उत्पत्तिः genesis, स्थितिः sustenance and लयः death. All manifestation experiences these phases. But the world संसारः, denoted by the allegory of अश्वत्थ tree stays. Its origin or its sustenance or its end is not understood.

(४) But the basic characteristics of its branches and roots is entanglement. One can experience freedom only by cutting off all the entanglements. As detailed in the श्लोकः (१५-२) the entanglements are due to गुणाः intuitions विषयाः external influences कर्मानुबन्धाः corollaries of actions. The tool or weapon to cut off the entanglements is असङ्गः non-attachment, rather नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् (५-८). "I do nothing at all," thus would the harmonised knower of Truth think.

YouTube video <https://youtu.be/JOBzE0WqT8I>

॥ शुभमस्तु ॥

गीताभ्यासे १५-५ निर्मानमोहा जितसङ्गदोषाः

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा

पदच्छेदैः - निर्मानमोहाः जितसङ्गदोषाः

अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।

पदच्छेदैः - अध्यात्मनित्याः विनिवृत्तकामाः ।

द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्-

पदच्छेदैः - द्वन्द्वैः विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैः

गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥१५-५॥

पदच्छेदैः - गच्छन्ति अमूढाः पदम् अव्ययम् तत् ॥१५-५॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र .	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a	निर्मानमोहाः जितसङ्गदोषाः अध्यात्मनित्याः विनिवृत्तकामाः						
1b			सुखदुःखसंज्ञैः द्वन्द्वैः			विमुक्ताः	
1c	अमूढाः	तत् अव्ययम् पदम्					गच्छन्ति
The phrase (1b) सुखदुःखसंज्ञैः द्वन्द्वैः विमुक्ताः is also subjectival of the verb गच्छन्ति (1c).							

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

निर्मानमोहाः जितसङ्गदोषाः अध्यात्मनित्याः विनिवृत्तकामाः

1. निर्मानमोहाः - निर्मानमोह वि. अत्र पुं. 1'3 / निर्गतः मानः च मोहः च यस्मात् सः निर्मानमोहः (बहुव्रीहिः) /
 - a. मानः - मान pride पुं. 1'1 /
 - b. मोहः - मोह delusion पुं. 1'1 /
 2. जितसङ्गदोषाः - जितसङ्गदोष वि. अत्र पुं. 1'3 / जिताः सङ्गस्य (सङ्गोद्भवाः) दोषाः येन सः जितसङ्गदोषः /
 - a. जिताः - जि-धातोः क्त-वि. जित won over / अत्र पुं. 1'3 /
 - b. सङ्गस्य (सङ्गोद्भवाः) - सङ्गः attachment / सङ्गोद्भवः - arising from or caused by सङ्गः attachment /
 3. अध्यात्मनित्याः - अध्यात्मनित्य वि. अत्र पुं. 1'3 / अध्यात्मं नित्यं यस्य सः अध्यात्मनित्यः /
 - a. अध्यात्मम् - spirituality नपुं. 1'1 /
 - b. नित्यम् - नित्य ever-present वि. अत्र नपुं. 1'1 /
 4. विनिवृत्तकामाः - विनिवृत्तकाम वि. अत्र पुं. 1'3 / विनिवृत्ताः कामाः यस्मात् सः विनिवृत्तकामः (बहुव्रीहिः) /
 - a. विनिवृत्ताः - विनिवृत्-धातोः क्त-वि. विनिवृत् retired, gone away /
 - b. कामाः - काम desire पुं. 1'3 /
- सुखदुःखसंज्ञैः द्वन्द्वैः विमुक्ताः
5. सुखदुःखसंज्ञैः - सुखदुःखसंज्ञ वि. अत्र नपुं. 3'3 / सुखं च दुःखं च इति सुखदुःखम् (समाहार-द्वन्द्वः) / सुखदुःखेन संज्ञायते इति सुखदुःखसंज्ञम् (उपपद-तत्पुरुषः) /
 6. द्वन्द्वैः - द्वन्द्व dilemma, duality, pair of opposites नपुं. 3'3 /
 7. विमुक्ताः - विमुच्-धातोः क्त-वि. विमुक्त freed / अत्र पुं. 1'3 /
- अमूढाः तत् अव्ययम् पदम् गच्छन्ति
8. अमूढाः - अमूढ वि. अत्र पुं. 1'3 / न मूढः इति अमूढः (नञ्-तत्पुरुषः) / मुह-धातोः क्त-वि. मूढ deluded / मुह् मुहँ वैचित्त्ये दिवादिः ०४.००९५ परस्मैपदी अकर्मकः वेट् (to lose senses, to faint, to be foolish, to err)
 9. तत् - सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /
 10. अव्ययम् - अव्यय immutable वि. अत्र नपुं. 2'1 /
 11. पदम् - पद state, status नपुं. 2'1 /
 12. गच्छन्ति - गम्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / गम् गमूँ गतौ (to go) भ्वादिः, ०१.११३७ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

अन्वयार्थः Overall Meaning

निर्मानमोहाः जितसङ्गदोषाः अध्यात्मनित्याः विनिवृत्तकामाः - Free from pride and delusion, victorious over the evil of attachment, dwelling constantly in spirituality, desires having completely turned away,

सुखदुःखसंज्ञैः द्वन्द्वैः विमुक्ताः - freed from the pairs of opposites signified by pleasure and pain,
अमूढाः तत् अव्ययम् पदम् गच्छन्ति - the undeluded reach the eternal goal.

छन्दोविश्लेषणम्

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा (11 अक्षराणि)
(2-2-1)-(2-2 1)-(1-2-1)-(2-2) मात्राः
त-त-ज-ग-ग गणाः (इन्द्रवज्रा)
अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः (11 अक्षराणि)
(2-2 1)-(2 2-1)-(1-2-1)-2-2 मात्राः
त-त-ज-ग-ग गणाः (इन्द्रवज्रा)
द्वन्द्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्- (11 अक्षराणि)
(2-2-1)-(2-2 1)-(1-2-1)-2-2 मात्राः
त-त-ज-ग-ग गणाः (इन्द्रवज्रा)
गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् (11 अक्षराणि)
(2-2-1)-(2-2-1) (1-2-1)-2-2 मात्राः
त-त-ज-ग-ग गणाः (इन्द्रवज्रा)
अस्मिन् (१५-५) श्लोके इन्द्रवज्रा-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The अव्ययम् पदम् mentioned here was mentioned in the previous श्लोकः as यस्मिन् गताः भूयः न निवर्तन्ति - on attaining which they do not return again, i.e. they are freed of the cycles of births and deaths, i.e. they become emancipated, they attain final beatitude.

(२) All the adjectives

1. निर्मानमोहाः being free from pride and delusion
2. जितसङ्गदोषाः victorious over the evil of attachment
3. अध्यात्मनित्याः dwelling constantly in spirituality
4. विनिवृत्तकामाः desires having completely turned away, also
5. सुखदुःखसंज्ञैः द्वन्द्वैः विमुक्ताः freed from the pairs of opposites signified by pleasure and pain and
6. अमूढाः being undeluded,

can be taken to be the eligibility-criteria for the final beatitude.

YouTube video https://youtu.be/8L_Gh43l264

॥ शुभमस्तु ॥

गीताभ्यासे १५-६ न तद्भासयते सूर्यो

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।

पदच्छेदैः - न तत् भासयते सूर्यः न शशाङ्कः न पावकः ।

यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥१५-६॥

पदच्छेदैः - यत् गत्वा न निवर्तन्ते तत् धाम परमम् मम ॥१५-६॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुब न्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङन्ताः
1	सूर्यः	तत्			न		भासयते
2	शशाङ्कः	(तत्)			न		(भासयते)
3	पावकः	(तत्)			न		(भासयते)
4a	(योगिनः)	यत्				गत्वा	
4b					न		निवर्त न्ते
4c	तत्		मम	परमम् धाम			(वर्तते)

Clauses (4a) and (4b) are समानकर्तृक.

Clauses (4a) and (4b) are together the sub-clause of (4c) by the conjunctive pair यत् in (4a) and तत् in (4c).

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

न सूर्यः तत् भासयते न शशाङ्कः न पावकः

1. न - अव्ययम् no, not

2. सूर्यः - सूर्य sun पुं. 1'1 /

3. तत् - सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /

4. भासयते - भास्-धातोः णिचि आत्मने लटि प्र.पु. एक. / भास् भासुँ दीप्तौ (to shine, to appear, to become evident, to glow) भ्वादिः ०१.०७११ आत्मनेपदी अकर्मकः सेट् / भास् 1 Ā. (भासते-भासित) 1 To shine, glitter, be bright;

तावत् कामनृपातपत्रसुषमं बिम्बं बभासे विधोः Bv.2.74;4.18; Ku.6.11;
Bk.10.61. -2 To become clear or evident, come into the mind;
त्वदङ्गमार्दवे दृष्टे कस्य चित्ते न भासते । मालतीशशभृल्लेखाकदलीनां कठोरता
Chandr.5.42. -3 To appear. -Caus. (भासयति-ते) 1 To brighten, irradiate,
illuminate; अधिवसंस्तनुमध्वरदीक्षितामसमभासमभासयदीश्वरः R.9.21; न
तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः Bg.15.6. -2 To show, make clear or
evident, manifest; अवभासन् स्वकाः शक्तीः Bk.15.42.

5. शशाङ्कः - शशाङ्क वि. अत्र पुं. 1'1 / शशः इव अङ्कः यस्य सः शशाङ्कः
(बहुव्रीहिः) /

a. शशः - शशः śaśaḥ 1 A **hare**, rabbit; Ms.3.270;5.18. -2 The spots on
the moon (which are popularly considered to resemble the form of
a hare). -3 One of the four classes into which men are divided by
erotic writers; thus defined;-- मृदुवचनसुशीलः कोमलाङ्गः सुकेशः
सकलगुणनिधानं सत्यवादी शशोऽयम् Śabdak.; see Ratimañjarī 35
also. -4 The Lodhra tree. -5 Gum-myrrh. -6An antelope. -Comp.
-अङ्कः 1 the moon; रामाभिधानमपरं जगतः शशाङ्कम् Pratiṁā 4.1.

b. अङ्कः - अङ्कः [अङ्क् कर्तरि करणे वा अच्] 1 The lap (n. also);
अङ्काद्ययावङ्कमुदीरिताशीः Ku.7.5. passed from lap to lap. -2 A
mark, sign; अलक्तकाङ्कां पदवीं ततान R.7.7

6. पावकः - पावक वि. अत्र पुं. 1'1 / पावक a. [पू-ण्वुल्] Purifying; पन्थानं पावकं
हित्वा जनको मौढ्यमास्थितः Mb.12.18.4. -कः 1 **Fire**; पावकस्य महिमा स
गण्यते कक्षवज्ज्वलति सागरेऽपि यः R.11.75;3.9;16.87. -2 Agni or the god
of fire.

(योगिनः) यत् गत्वा न निवर्तन्ते तत् मम परमम् धाम

7. (योगिनः) - योगिन् वि. अत्र पुं. 1'3 / योगिन् a. [युज् घिनुण्, योग-इनि वा] 1
Connected or endowed with. -2 Possessed of magical powers. -3
Endowed or provided with, possessing. -4 **Practising Yoga**. -m. 1 A
contemplative saint, a devotee, an ascetic; आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति
योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ Bg.6.32; see the sixth
adhyāya *inter alia*; सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामप्यगम्यः Pt.1.285; बभूव
योगी किल कार्तवीर्यः R.6.38. -2 A magician, sorcerer. -3 **A follower of the
Yoga system of philosophy.**

8. यत् - सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /

9. गत्वा - गम्-धातोः क्त्वान्तम् / गम् गम् गतौ (to go) भ्वादिः, ०१.११३७
परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

10. निवर्तन्ते - निवृत्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / निवृत् nivṛt 1 Ā. 1 To come back,
return; न च निम्नादिव सलिलं निवर्तते मे ततो हृदयम् Śi.3.2

11. तत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /
 12. मम - अस्मद् सर्व. 6'1 /
 13. परमम् - परम् supreme वि. अत्र नपुं. 1'1 /
 14. धाम - धामन् abode नपुं. 1'1 /

अन्वयार्थः Overall Meaning

न सूर्यः तत् भासयते न शशाङ्कः न पावकः - The sun does not illumine That; nor the moon and nor the fire;

तत् मम परमम् धाम यत् गत्वा (योगिनः) न निवर्तन्ते - That is My Abode Supreme, having gone to Which they (Yogins) never return.

छन्दोविश्लेषणम्

न तद्भासयते सूर्यो (८ अक्षराणि) “यते सू” एतेषां मात्राः १-२-२
 न शशाङ्को न पावकः (८ अक्षराणि) “न पाव” एतेषां मात्राः १-२-१
 यद्गत्वा न निवर्तन्ते (८ अक्षराणि) “निवर्त(न्ते)” एतेषां मात्राः १-२-२
 तद्धाम परमं मम (८ अक्षराणि) “रमं म” एतेषां मात्राः १-२-१
 अस्मिन् (१५-६) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The path तत् पदम् परिमार्गितव्यम् in (15-4) and the destination तत् मम परमम् धाम here in (15-6) are one and the same and are such that यस्मिन् गताः भूयः न निवर्तन्ति (15-4) and यत् गत्वा न निवर्तन्ते (15-6).

(२) For the mention here न सूर्यः तत् भासयते न शशाङ्कः न पावकः there is an identical quote

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम् ।
 नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः ।
 तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् ।
 तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥

(मुण्डकोपनिषद् 2-2-10 तथा कठोपनिषद् 2-2-15)

The sun shines not there, nor the moon and the stars. Nor do these lightnings shine. How could this fire? All shine after him who shines. All this is illumined by His radiance.

(३) It comes to mind that the radiance at तत् पदम् (15-4), at तत् मम परमम् धाम (15-6) is so brilliant that whatever reaches there merges in the radiance. मराठी poet “गदिमा” penned an inspired song about संत ज्ञानेश्वर saying उजेडी राहीले उजेड होऊन The sacred soul became radiance and stayed in the radiance.

YouTube video <https://youtu.be/0IREnAxMk44>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-७ ममैवांशो जीवलोके

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

पदच्छेदैः - मम एव अंशः जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।

मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥१५-७॥

पदच्छेदैः - मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥१५-७॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधे याः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङन्ताः
1a			जीवलो के			जीवभू तः	
1b	सनातनः अंशः	मनःषष्ठा नि प्रकृतिस्था नि इन्द्रियाणि	मम		एव		कर्षति
The phrase जीवलोके जीवभूतः in (1a) is adjectival of अंशः in (1b), in turn, subjectival of कर्षति (1b).							

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

जीवलोके जीवभूतः मम एव सनातनः अंशः प्रकृतिस्थानि मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि कर्षति

- जीवलोके - जीवलोक पुं. 7'1 / जीवानां लोकः जीवलोकः (षष्ठी-तत्पुरुषः) /
 - जीवानाम् - जीव वि. अत्र पुं. 6'3 / जीव a. [जीव्-कर्तरि क] Living, existing; जीवपुत्रे निवर्तस्व Rām.4.19.11; असच्च सज्जीवमजीवमन्यत् Bhāg.5.10.12. -वः 1 The principle of life, the vital breath, life, soul; गतजीव, जीवत्याग, जीवाशा &c. -2 The individual or personal soul enshrined in the human body and imparting to it life, motion and sensation (called जीवात्मन् as opposed to परमात्मन् the Supreme Soul); Y.3.131; Ms.12.22-23; सम्पद्यते गुणैर्मुक्तो जीवो जीवं विहाय माम् । जीवो जीवविनिर्मुक्तो गुणैश्चाशयसंभवैः ॥ Bhāg.11.25.36. (here जीव = लिङ्गशरीर). -3 Life, existence. -4 A creature, living being.
 - लोकः - लोक पुं. 1'1 / लोकः lokah [लोक्यतेऽसौ लोक-घञ्] 1 The world, a division of the universe; (roughly speaking there are three

lokas स्वर्ग, पृथ्वी and पाताल, but according to fuller classification the *lokas* are fourteen, seven higher regions rising from the earth one above the other, *i. e.* भूलोक, भुवलोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनर्लोक, तपर्लोक, and सत्यलोक or ब्रह्मलोक; and seven lower regions, descending from the earth one below the other; *i. e.* अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल, and पाताल). -2 The earth, terrestrial world (भूलोक); इह- लोके in this world (opp. परत्र). -3 The human race, mankind, men, as in लोकातिग, लोकोत्तर &c. q. v. -4 The people or subjects (opp. the king); स्वसुखनिरभिलाषः खिद्यसे लोकहेतोः Ś.5.7; R.4.8. -5 A collection, group, class, company; आकृष्टलीलान् नरलोकपालान् R.6.1; or शशाम तेन क्षितिपाल- लोकः 7.3. -6 A region, tract, district, province.

2. जीवभूतः - जीवभूत वि. अत्र पुं. 1'1 / जीवः भूतः जीवभूतः (प्रथमा-तत्पुरुषः) /
a. भूतः - भू-धातोः क्त-वि. भूत happened / अत्र पुं. 1'1 /
3. मम - अस्मद् सर्व. 6'1 /
4. एव - अव्ययम् only
5. सनातनः - सनातन eternal वि. अत्र पुं. 1'1 /
6. अंशः - अंश part पुं. 1'1 /
7. प्रकृतिस्थानि - प्रकृतिस्थ वि. अत्र नपुं. 2'3 / प्रकृत्यां तिष्ठति इति प्रकृतिस्थम् (उपपद-तत्पुरुषः)
a. प्रकृत्याम् - प्रकृति Nature स्त्री. 7'1 /
b. तिष्ठति - स्था-धातोः लटि प्र.पु. एक. / स्था ष्ठा गतिनिवृत्तौ (to stay, to stand) भ्वादिः, ०१.१०७७ परस्मैपदी, अकर्मकः, अनिट्
8. मनःषष्ठानि - मनःषष्ठ वि. अत्र नपुं. 2'3 / मनः षष्ठं येषां तानि मनःषष्ठानि (बहुव्रीहिः) /
a. मनः - मनस् mind नपुं. 1'1 /
b. षष्ठम् - षष्ठ sixth वि. अत्र नपुं. 1'1 /
9. इन्द्रियाणि - इन्द्रिय organ नपुं. 2'3 /
10. कर्षति - कृष्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / कृष् कृषं विलेखने भ्वादिः ०१.११४५ परस्मैपदी द्विकर्मकः अनिट् (to farm, to plow, to cultivate)

अन्वयार्थः Overall Meaning

जीवलोके जीवभूतः मम एव सनातनः अंशः प्रकृतिस्थानि मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि कर्षति - It is verily a part of my eternal omnipresence, which gets livingness in the region of living beings, drawing from the Nature those organs, which have the mind as their sixth.

छन्दोविश्लेषणम्

ममैवांशो जीवलोके (८ अक्षराणि) “जीवलो” एतेषां मात्राः २-१-२

जीवभूतः सनातनः (८ अक्षराणि) “सनात” एतेषां मात्राः १-२-१
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि (८ अक्षराणि) “नीन्द्रिया” एतेषां मात्राः २-१-२
प्रकृतिस्थानि कर्षति (८ अक्षराणि) “नि कर्ष” एतेषां मात्राः १-२-१
प्रथमतृतीयपादयोः अपवादः अन्यथा अस्मिन् (१५-७) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः
स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) As is well-known, we have पञ्च कर्मेन्द्रियाणि and पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि. The मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि mentioned here are of course the पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि. These receive signals from Nature. Mind मनः is the processor, rather, the CPU in computers. Maybe, in the interpretation of मम एव सनातनः अंशः प्रकृतिस्थानि मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि कर्षति the phrase प्रकृतिस्थानि इन्द्रियाणि कर्षति can be taken to mean receives and processes the signals from Nature, inter alia the word इन्द्रियाणि meaning the signals.

YouTube video <https://youtu.be/7eUl1Qe6HBg>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-८ शरीरं यदवाप्नोति

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।

पदच्छेदैः - शरीरम् यत् अवाप्नोति यत् च अपि उत्क्रामति ईश्वरः ।

गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥१५-८॥

पदच्छेदैः - गृहीत्वा एतानि संयाति वायुः गन्धान् इव आशयात् ॥१५-८॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुब न्ताः	विधे याः	अव्यया नि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a	ईश्वरः	यत् शरीरम्					अवाप्नो ति
1b		यत्			च अपि		उत्क्राम ति
1c	वायुः	गन्धान्	आशया त्		इव	गृहीत्वा	संयाति
1d	(ईश्वरः)	एतानि				(गृहीत्वा)	(संयाति)
वाक्यांशः (1c) is allegorical for वाक्यांशः (1d).							

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

ईश्वरः यत् शरीरम् अवाप्नोति यत् च अपि उत्क्रामति

1. ईश्वरः - ईश्वर वि. अत्र पुं. 1'1 / ईश्वर a. (-रा, -री f.) [ईश्-वरच् P.III.2.175] 1 Powerful, able, capable of (with inf.); वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः Ku.4.11; R.15.7. -2 Rich, wealthy Pt.2.67. -रः 1 A lord, master; ईश्वरं लोकोऽर्थतः सेवते Mu.1.14; so कपीश्वरः, कोशलेश्वरः, हृदयेश्वरः &c. -2 A king, prince, ruler; राज्यमस्तमितेश्वरम् R.12.11; Ms.4.153,9.278. -3 A rich or great man; तृणेन कार्यं भवतीश्वराणाम् Pt.1.71; R.3.46; Bh.3.59; मा प्रयच्छेश्वरे धनम् H.1.14; cf. "To carry coals to Newcastle." -4 A husband; नेश्वरे परुषता सखि साध्वी Ki.9.39. -5 **The Supreme God (परमेश्वर)**; ईश एवाहमत्यर्थं न च मामीशते परे । ददामि च सदैश्वर्यं- मीश्वरस्तेन कीर्तितः ॥ Skanda P.; cf. also ईश्वरस्तु पर्जन्यवद् द्रष्टव्यः Brahmasūtra-Śāṅkarabhāṣya.

2. यत् - सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /

3. शरीरम् - शरीर body नपुं. 2'1 /
4. अवाप्नोति - अवाप्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / अवाप् 5 U. 1 To get, **obtain**, secure, gain; तमवाप्य सप्ततिम् R.3.33; दीर्घमायुरवाप्नुयात् Ms.4.76; कीर्तिम्, फलम्, कामम् &c.; पुत्रं सम्राजमवाप्नुहि S.4.6. -2 To reach, go to, enter. -3 To suffer, incur, receive, meet with; निन्दामवाप्नोति Ms.5.161; so दोषम् &c.; मृत्युमवाप्नोति meets with death; नैवं पापमवाप्स्यसि Bg.2.38,53.
5. च - अव्ययम् and
6. अपि - अव्ययम् also
7. उत्क्रामति - उत्क्रम्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / उत्क्रम् 1 U., 4 P. 1 To go up, step up, ascend; उत्क्रामन्तं स्थितं वापि Bg.15.10. -2 To step beyond; उत्क्रान्तशैशवौ R.15.33; past childhood. -3 To step out, go out or away, depart; ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति Ms.2.120; Mv.1. -4 **To pass away**, die; यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः Bg.15.8. -5 To go or pass over, omit. -6 To disregard, not to notice, neglect; आर्षं प्रमाणमुत्क्रम्य, धर्ममुत्क्रम्य Mb. -7 To transgress, violate; उत्क्रान्तसीमा Dk.101,97.
- वायुः आशयात् गन्धान् गृहीत्वा संयाति इव
8. वायुः - वायु wind पुं. 1'1 /
9. आशयात् - आशय container पुं. 5'1 /
10. गन्धान् - गन्ध scent पुं. 2'3 /
11. गृहीत्वा - ग्रह्-धातोः क्त्वान्तम् / ग्रह् ग्रहं उपादाने (to take, to accept, to obtain) क्र्यादिः ०९.००७१ उभयपदी सकर्मकः सेट्
12. संयाति - संया-धातोः लटि प्र.पु. एक. / संया 2 P. 1 To go or proceed together; यथा प्रयान्ति संयान्ति स्रोतोर्वगेन वालुकाः Bhāg.6.15.3. -2 To go away, depart, **walk away**; गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् Bg.15.8.
13. इव - अव्ययम् same as
- (ईश्वरः) एतानि (गृहीत्वा संयाति)
14. एतानि - एतत् सर्व. अत्र नपुं. 2'3 /

अन्वयार्थः Overall Meaning

ईश्वरः यत् शरीरम् अवाप्नोति यत् च अपि उत्क्रामति Whatsoever body he attains to and also from whatsoever He goes up,

वायुः आशयात् गन्धान् गृहीत्वा संयाति इव just as the wind takes odours from their container.

(ईश्वरः) एतानि (गृहीत्वा संयाति) the Lord proceeds taking them with Him

छन्दोविश्लेषणम्

शरीरं यदवाप्नोति (८ अक्षराणि) “दवाप्नो” एतेषां मात्राः १-२-२

यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः (८ अक्षराणि) “मतीश्व” एतेषां मात्राः १-२-१

गृहीत्वैतानि संयाति (८ अक्षराणि) “नि संया” एतेषां मात्राः १-२-२
वायुर्गन्धानिवाशयात् (८ अक्षराणि) “निवाश” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१५-८) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The pronoun एतानि stands for प्रकृतिस्थानि मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि in the previous श्लोकः.

(२) This श्लोकः underlines how ईश्वरः ends His bodily existence or manifestation. He संयाति passes away गृहीत्वा carrying along एतानि i.e. प्रकृतिस्थानि मनःषष्ठानि इन्द्रियाणि. So, no इन्द्रियाणि organs are left behind, for anybody to wail upon.

Thinking of the allegory of wind carrying away the scents vis-a-vis ईश्वरः carrying इन्द्रियाणि, it comes to mind that by common-place understanding organs are material. What does the wind really carry, when it carries away the scents of flowers ? Does it carry any material substance ? What honey bees carry is certainly a material substance. But does the wind carry material substance ? Even when we smell any smell, do we inhale any material substance ? An answer on the internet affirms that there is transportation of material substance, though in molecular form. By that, the allegory of wind carrying away the scents and ईश्वरः carrying away इन्द्रियाणि is a fitting allegory, also because both carriages are in molecular form.

Thinking of the wind carrying the scents, comes to mind a line by महाकविः कालिदासः - मन्दं मन्दं नुदति पवनश्चानुकूलो यथा त्वाम् (मेघदूते 09) as the favourable wind gently nudges you...

(३) Comes to mind that प्रभु श्रीराम left this world by immersing Himself in the waters of शरयु. Did प्रभु श्रीराम not know swimming ? But he dived not to return, not even a modicum of his body to return. Usually bodies of people who get drowned come up floating. There is no such mention about प्रभु श्रीराम. I would take it that when प्रभु श्रीराम dived into the waters of शरयु, all of His became the जलतत्त्वम्.

Not only ईश्वरः, but even accomplished saints are said to have carried away इन्द्रियाणि. As per a popular anecdote, संत तुकाराम had सदेहवैकुण्ठगमनम्. The Lord sent his पुष्पकविमान to carry him to वैकुण्ठ. People had been curious whether anything is left of the body of संत ज्ञानेश्वर after his संजीवन समाधी at the very young age of 21. Scientists probed and found nothing. Not only ज्ञानेश्वर, निवृत्तिनाथ, सोपानदेव, मुक्ताबाई they all took समाधी and vanished.

May I repeat my note about श्लोक: 15-4 “मराठी poet “गदिमा” penned an inspired song about संत ज्ञानेश्वर saying उजेडी राहीले उजेड होऊन The sacred soul became radiance and stayed in the radiance.”

Comes to mind an American “Star Wars” serial telecast on TV in India in late 70’s. Therein the Captain and his deputy would transport themselves by transforming themselves, i.e. matter into energy and vice versa.

Dr. P. V. Vartak (1933-2019) undertook Astral travel, visited Mars by सूक्ष्मदेहसिद्धि before an American spaceship orbited. He enlisted 21 points observed. Twenty points were immediately confirmed by the American voyage and the twenty first was also confirmed in the next voyage. Dr. Vartak’s सूक्ष्मदेहसिद्धि would sound mythical. But his observations were confirmed !

(8) Actually the scriptures mention that entities in the living world have three levels of bodily existence देहत्रयम् - स्थूलदेहः, सूक्ष्मदेहः, कारणदेहः. The Supreme is said to be देहत्रयातीतः transcending these. I do not know whether Dr. Vartak’s सिद्धि is to be regarded as सूक्ष्मदेहसिद्धि or कारणदेहसिद्धि.

(9) A mute question also is “Why should ईश्वरः end His bodily existence or manifestation इन्द्रियाणि गृहीत्वा carrying the organs away, whether as matter or energy ?”

It appeals to be more logical to interpret संयाति to mean “dissolves”. The इन्द्रियाणि are drawn कर्षति from Nature प्रकृतिस्थानि. So they are dissolved back संयाति into Nature प्रकृत्याम्, just as प्रभु श्रीराम dissolved Himself into the waters of शरयु, the जलतत्त्वम् or the sacred soul of संत ज्ञानेश्वर became radiance and stayed in the radiance उजेडी राहीले उजेड होऊन.”

YouTube video <https://youtu.be/Eg0o7c6ZsFk>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-९ श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।

पदच्छेदैः - श्रोत्रम् चक्षुः स्पर्शनम् च रसनम् घ्राणम् एव च ।

अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥१५-९॥

पदच्छेदैः - अधिष्ठाय मनः च अयम् विषयान् उपसेवते ॥१५-९॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a	(अयम्)	श्रोत्रम् चक्षुः स्पर्शनम् *च रसनम् घ्राणम् *एव *च मनः *च				अधिष्ठाय	
1b	अयम्	विषयान्					उपसेवते
In (1a) अधिष्ठाय has its own कर्मपदीयाः - श्रोत्रम् चक्षुः स्पर्शनम् *च रसनम् घ्राणम् *एव *च मनः *च. Also in (1b) विषयान् is कर्मपदीयः of उपसेवते. Because अधिष्ठाय is a ल्यबन्तम् अयम् is समानकर्तृक for both (1a) and (1b).							

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

श्रोत्रम् चक्षुः स्पर्शनम् च रसनम् घ्राणम् एव च मनः च अधिष्ठाय अयम् विषयान् उपसेवते

1. श्रोत्रम् - श्रोत्र ear नपुं. 2'1 / श्रोत्रम् [श्रूयतेऽनेन श्रु-करणे-ष्ट्रन्] 1 The ear; श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन Bh.2.71.
2. चक्षुः - चक्षुस् नपुं. 2'1 / चक्षुस् a. [चक्ष् करणे उसि Un.2.118] Seeing. -n. 1 The eye; दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि M.1.9; कृष्णसारे ददच्चक्षुः Ś.1.6; cf. words like घ्राणचक्षुस्, ज्ञानचक्षुस्, नयचक्षुस्, चारचक्षुस् &c. -2 Sight, look, vision, the faculty of sight; चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते Ms.4.41,42.
3. स्पर्शनम् - स्पर्शन नपुं. 2'1 / स्पर्शन a. (-नी f.) [स्पर्श्-स्पृश्-वा ल्युट्] 1 Touching, handling. -2 Affecting, influencing. -नः Air, wind. -नम् 1

Touching, touch, contact. -2 Sensation, feeling. -3 Sense or organ of touch; Bg.15.9.

4. च - अव्ययम् and /
5. रसनम् - रसन नपुं. 2'1 / रसन The organ of taste, the tongue; इन्द्रियं रसग्राहकं रसनं जिह्वाग्रवर्ति T. S.; Bg.15.9; न जयेद्रसनं यावज्जितं सर्वं जिते रसे Bhāg.11.8.21.
6. घ्राणम् - घ्राण नपुं. 2'1 / घ्राण *p. p.* [घ्रा कर्मणि-क्त] Smelt. -णः, -णम् 1 Smell. -2 Smelling. -3 The nose (also *n.*). -णम् 1 The act of smelling; घ्राणेन सूकरा हन्ति Ms.3.241. -2 Odour, scent. -3 The nose; गन्धाय घ्राणमथ यो वेद Ch. Up.8.12.4; बुद्धीन्द्रियाणि चक्षुः श्रोत्रघ्राणरसनात्वगाख्यानि Sāñ. K.26
7. एव - अव्ययम् also
8. मनः - मनस् नपुं. 2'1 / मनस् *n.* [मन्यतेऽनेन मनः करणे असुन्] 1 The mind, heart, understanding, perception, intelligence; as in सुमनस्, दुर्मनस् &c. -2 (In phil.) The mind or internal organ of perception and cognition, the instrument by which objects of sense affect the soul; (in Nyāya phil. मनस् is regarded as a Dravya or substance, and is distinct from आत्मन् or the soul); तदेव सुखदुःखाद्युपलब्धि- साधनमिन्द्रियं प्रतिजीवं भिन्नमणु नित्यं च Tarka K. -3 Conscience, the faculty of discrimination or judgment. -4 Thought, idea, fancy, imagination, conception; पश्यन्- दूरान्मनसाप्यधृष्यम् Ku.3.51; R.2.27; कायेन वाचा मनसापि शश्वत् 5.5; मनसापि न विप्रियं मया (कृतपूर्वम्) 8.52
9. अधिष्ठाय - (अधि+स्था)-धातोः ल्यबन्तम् / अधिष्ठा 1 P. (used with acc. P.I.4.46.) 1 (a) To stand on or upon, to sit in or upon, occupy (as a seat &c.), resort to; अर्धासनं गोत्रभिदोऽधितिष्ठौ R.6.73; शाखिनः केचिदध्यष्ठुः Bk.15.31; प्रतनुबलान्यधितिष्ठतस्तपांसि Ki.10.16 practising; मामधिष्ठाय Rām. depending on me. (b) To stand, be; अध्यतिष्ठदङ्गुष्ठेन शतं समाः Mb. (c) To stand over, mount. (d) To stand by, be near; आश्रमबहिर्वृक्षमूलमधितिष्ठति U.4. -2 To be in, dwell in, inhabit, reside, stay; भुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति R.1.80; माधिष्ठा निर्जनं वनम् Bk.8.79; श्रीजयदेवभणितमधितिष्ठतु कण्ठतटीमविरतम् Git.11. -3 To make oneself master of, seize, take possession of, overpower, conquer; संग्रामे तानधिष्ठास्यन् Bk.9.72; त्वमधिष्ठास्यसि द्विषः 16.40; स सदा फलशालिनीं क्रियां शरदं लोक इवाधितिष्ठति Ki.2.31 obtains; अधितिष्ठति लोकमोजसा स विवस्वानिव मेदिनी- पतिः 2.38; यक्षः कुतश्चिदधिष्ठाय बालचन्द्रिकां निवसति Dk.18. -4 (a) To lead, conduct as head or chief; महाराज- दशरथस्य दारानधिष्ठाय वसिष्ठः प्राप्तः U.4, See अधिष्ठित also. (b) To be at the head

of, **govern**, direct, preside over, rule, superintend; प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय Bg.4.6 governing, controlling; श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च । अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते 15.9 **presiding over and thus turning to use**. -5 To use, employ.

10. अयम् - इदम् this सर्व. अत्र पुं. 1'1 /

11. विषयान् - विषय पुं. 2'3 / विषयः 1 An object of sense; (these are five, corresponding to the five organs of sense; रूप, रस, गन्ध, स्पर्श and शब्द corresponding to the eye, tongue, nose, skin, and ear); श्रुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् Ś.1.1. -2 A worldly object or concern, an affair, a transaction. -3 The pleasures of sense, **worldly or sensual objects** (usually in pl.); यौवने विषयैषिणाम् R.1.8; शब्दादीन् विषयान् भोक्तुम् 10.25; विषयव्यावृत्तकौतूहलः V.1.9; निर्विष्टविषयस्नेहः 12.1;3.70;8.10;19.49; विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः Bg.2.59.

12. उपसेवते - उपसेव्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / उपसेव् 1 Ā. 1 To serve, worship, honour; वैरिणं नोपसेवते Ms.4.133. -2 To practise, follow, pursue, cultivate; as a vow; तान् सर्वानेवोपसेवेत Ch. Up.2.22.1. -3 To make use of. -4 To be addicted to, **enjoy**; अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते Bg.15.9

अन्वयार्थः Overall Meaning

श्रोत्रम् चक्षुः स्पर्शनम् च रसनम् घ्राणम् एव च मनः च अधिष्ठाय अयम् विषयान् उपसेवते - Presiding over the ear, the eye, the sense of touch, the tongue and the nose, and the mind, It experiences these objects of senses.

छन्दोविश्लेषणम्

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च (८ अक्षराणि) “स्पर्शनं” एतेषां मात्राः २-१-२

रसनं घ्राणमेव च (८ अक्षराणि) “णमेव” एतेषां मात्राः १-२-१

अधिष्ठाय मनश्चायं (८ अक्षराणि) “मनश्चा” एतेषां मात्राः १-२-२

विषयानुपसेवते (८ अक्षराणि) “पसेव” एतेषां मात्राः १-२-१

प्रथमे पादे अपवादः अन्यथा अस्मिन् (१५-९) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The pronoun अयम् refers to ईश्वरः in the previous श्लोकः. He ईश्वरः also experiences the objects of senses. One need not wonder. This was already stated as

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान्गुणान् (13.22)

पुरुषः is अनादिः just as प्रकृतिः is (see प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि). But on becoming प्रकृतिस्थः He is obliged to experience प्रकृतिजान्गुणान्.

श्रोत्रम् चक्षुः स्पर्शनम् च रसनम् घ्राणम् are all प्रकृतिजगुणाः. See

1. श्रोत्रम् - senses शब्दः sound, which is तन्मात्रा the elemental characteristics of आकाशः आकाशतत्त्वम् See (अहमस्मि) शब्दः खे (गीता 7-8)

2. चक्षुः - senses रूपम् shape, size, color, which is तन्मात्रा the elemental characteristics of तेजः तेजस्तत्त्वम्. See तेजस्तेजस्विनामहम् (गीता 7-10, also 10-36)
3. स्पर्शनम् - is sensed by त्वक् the skin. स्पर्शः is तन्मात्रा the elemental characteristics of वायुः वायुतत्त्वम्. See पवनः पवतामस्मि (गीता 10-31)
4. रसनम् - जिह्वा senses रसः taste, which is तन्मात्रा the elemental characteristics of आपः आपस्तत्त्वम्. See (अहमस्मि) अप्सु रसः (गीता 7-8)
5. घ्राणम् - senses गन्धः smell, which is तन्मात्रा the elemental characteristics of पृथिवी पृथिवीतत्त्वम्. See (अहमस्मि) पृथिव्यां गन्धः (गीता 7-9)

भूमिरापोऽनलो वायुः खम् ... प्रकृतिरष्टधा ... अपरेयम् (गीता 7-4) The earth, waters, fire, wind and sky are parts of my eight-fold प्रकृतिः, which is known as the अपरा प्रकृतिः.

(२) The important point however is that He experiences the गुणाः by presiding over them अधिष्ठाय, not being subservient to them.

(३) गुणाः make or become विषयाः called as इन्द्रियार्थाः. How to be free of their influence is इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् (५-९) नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् (५-८) The knower of the truth, who is devoted to Yoga should think, 'I do not do anything at all' bearing in mind that the sense-organs operate among sense-objects, one need not be concerned of that.

Clearer advocacy on how one should compose oneself in respect of इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाः is in

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ २-५८ ॥

When one is able to draw his senses from the objects of sense on every side, as a tortoise draws in its limbs, then his wisdom is firmly set.

Interestingly, the second line इन्द्रियाणीन्द्रियार्थभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता is repeated ditto in (२-६८). The thought, the advocacy is that important.

YouTube video <https://youtu.be/lcMBvqrdVGc>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-१० उत्क्रामन्तं स्थितं वापि

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम् ।

पदच्छेदैः - उत्क्रामन्तम् स्थितम् वा अपि भुञ्जानम् वा गुण-अन्वितम् ।

विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१५-१०॥

पदच्छेदैः - विमूढाः न अनुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१५-१०॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुब न्ताः	विधे याः	अव्यया नि	कृद न्ताः	तिङन्ताः
1	ज्ञानचक्षु षः	उत्क्रामन्त म् स्थितम् भुञ्जानम् गुणान्वित म्			वा अपि वा		पश्यन्ति
2	विमूढाः				न		अनुपश्य न्ति

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

ज्ञानचक्षुषः उत्क्रामन्तम् स्थितम् वा अपि भुञ्जानम् वा गुणान्वितम् पश्यन्ति

1. ज्ञानचक्षुषः - ज्ञानचक्षुस् वि. अत्र पुं. 1'3 / ज्ञानम् एव चक्षुः यस्य सः ज्ञानचक्षुः (बहुव्रीहिः) /

- a. ज्ञानम् - ज्ञान नपुं. 1'1 / ज्ञानम् [ज्ञा-भावे ल्युट्] 1 Knowing, understanding, becoming acquainted with, proficiency; सांख्यस्य योगस्य च ज्ञानम् Māl.1.7. -2 Knowledge, learning; तथेन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञानेन शुध्यति Mb.12.204.2; बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति Ms.5.109; ज्ञाने मौनं क्षमा शत्रौ R.1.22. -3 Consciousness, cognizance, knowledge; ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि Ms.8.288 knowingly or unknowingly, consciously or unconsciously. -4 Sacred knowledge; especially, knowledge derived from meditation on the higher truths of religion and philosophy which teaches man how to understand his own nature and how he may be reunited to the Supreme Spirit (opp. कर्मन); cf. ज्ञानयोग and कर्मयोग in Bg.3.3.
- b. चक्षुः - चक्षुस् नपुं. 2'1 / चक्षुस् a. [चक्ष् करणे उसि Un.2.118] Seeing. -n. 1 The eye; दृश्यं तमसि न पश्यति दीपेन विना सचक्षुरपि M.1.9; कृष्णसारे ददच्चक्षुः Ś.1.6; cf. words like घ्राणचक्षुस्, ज्ञानचक्षुस्,

नयचक्षुस्, चारचक्षुस् &c. -2 Sight, look, vision, the faculty of sight;
चक्षुरायुश्चैव प्रहीयते Ms.4.41,42.

2. उत्क्रामन्तम् - उत्क्रम्-धातोः शतृ-वि. उत्क्रामत् / अत्र पुं. 2'1 / उत्क्रम् 1 U., 4 P.
1 To go up, step up, ascend; उत्क्रामन्तं स्थितं वापि Bg.15.10. -2 To step beyond; उत्क्रान्तशैशवौ R.15.33; past childhood. -3 To step out, go out or away, depart; ऊर्ध्वं प्राणा ह्युत्क्रामन्ति Ms.2.120; Mv.1. -4 To pass away, die; यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः Bg.15.8.
3. स्थितम् - स्था-धातोः क्त-वि. स्थित / अत्र पुं. 2'1 / स्था ष्ठा गतिनिवृत्तौ (to stay, to stand) भ्वादिः, ०१.१०७७ परस्मैपदी, अकर्मकः, अनिट्
4. वा - अव्ययम् or /
5. अपि - अव्ययम् also /
6. भुञ्जानम् - भुज्-धातोः शानच्-वि. भुञ्जान / अत्र पुं. 2'1 / भुज् I. 6 P. (भुजति, भुग्न) 1 To bend. -2 To curve, make crooked. -II. 7 U. (भुनक्ति-भुङ्क्ते, भुक्त) 1 To eat, devour, consume (Ātm.); शयनस्थो न भुञ्जीत Ms.4.74;3.146; Bk.14.92; हत्वार्थकामांस्तु गुरुनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् Bg.2.5. -2 To enjoy, use, possess (property, land &c.); संप्रीत्या भुज्यमानानि न नश्यन्ति कदाचन Ms.8.146; Y.2.24. -3 To enjoy carnally (Ātm.); सदयं बुभुजे महाभुजः R.8.7; 4.7; 15.1; 18.4; सुरुपं वा कुरुपं वा पुमानित्येव भुञ्जते Ms.9.14.
7. गुणान्वितम् - गुणान्वित वि. अत्र पुं. 2'1 / गुणैः अन्वितः गुणान्वितः (तृतीया-तत्पुरुषः) /
 - a. गुणैः - गुण पुं. 3'3 / गुणः [गुण्-अच्] 1 A quality (good or bad); सुगुण, दुर्गुण; यदङ्गनारूपसरूपतायाः कञ्चिद्गुणं भेदकमिच्छतीभिः Śi.3.42
 - b. अन्वितः - (अनु+इ अन्वि)-धातोः क्त-वि. अन्वित / अत्र पुं. 2'1 / अन्वित p. p. 1 Followed or attended by, in company with, joined by; अमात्यपुत्रैः सवयोभिरन्वितः R.3.28. -2 Possessed of, having, possessing, endowed with; full of, seized or struck with, overpowered by; with instr. or in compound; कुलान्वितं कुकुलजा निन्दन्ति Pt.1.415; धैर्य°, गुण°, वित्त°, विस्मय° struck with wonder; भय°, क्रोध°, लोभ° &c. &c.
8. पश्यन्ति - दृश्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / दृश् दृशिर् प्रेक्षणे (to see, to look) भ्वादिः ०१.११४३ परस्मैपदी सकर्मकः अनिट् /
विमूढाः न अनुपश्यन्ति
9. विमूढाः - विमुह्-धातोः क्त-वि. विमूढ / अत्र पुं. 1'3 / विमूढ p. p. 1 Confounded, bewildered. -2 Seduced, tempted, beguiled; अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि Bg.6.38. -3 Stupid.
10. न - अव्ययम् no, not /

11. अनुपश्यन्ति - अनुद्श्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / अनुद्श् 1 P. To survey, behold;
 to keep in view or mind, see in prospect; पूर्वेषां पन्थामनुद्श्य धीराः
 Rv.10.130.7. न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे Bg.1.31; न
 संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलम् Bh.3.3.

अन्वयार्थः Overall Meaning

ज्ञानचक्षुषः उत्क्रामन्तम् स्थितम् वा अपि भुञ्जानम् वा गुणान्वितम् पश्यन्ति - they
 who possess the eye of knowledge behold Him even if He moves about, departs,
 or stays or enjoys or has evident qualities.

विमूढाः न अनुपश्यन्ति The deluded do not see Him

छन्दोविश्लेषणम्

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि (८ अक्षराणि) “स्थितं वा” एतेषां मात्राः १-२-२
 भुञ्जानं वा गुणान्वितम् (८ अक्षराणि) “गुणान्वि” एतेषां मात्राः १-२-१
 विमूढा नानुपश्यन्ति (८ अक्षराणि) “नुपश्य(न्ति)” एतेषां मात्राः १-२-२
 पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः (८ अक्षराणि) “नचक्षु” एतेषां मात्राः १-२-१
 अस्मिन् (१५-१०) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The adjectives उत्क्रामन्तम् स्थितम् वा अपि भुञ्जानम् वा गुणान्वितम् refer to
 the pronoun अयम् in (१५-९) which itself refers to ईश्वरः in (१५-८). So, the
 sentence should rather be read and understood as उत्क्रामन्तम् स्थितम् वा अपि
 भुञ्जानम् वा गुणान्वितम् ज्ञानचक्षुषः ईश्वरम् पश्यन्ति whether He departs, or stays
 or enjoys or has evident qualities, those who possess the eye of knowledge
 behold Him the Supreme only.

(२) In the श्लोकः the two phrases विमूढा नानुपश्यन्ति and पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः are
 in this order. But I think for more straightforward understanding of the import,
 the order should be ‘what ज्ञानचक्षुषः पश्यन्ति, that विमूढा नानुपश्यन्ति’.

(३) The misunderstanding or fault in the vision of विमूढाः was already
 mentioned in

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
 परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥ ९-११ ॥

The mention मां मूढा अवजानन्ति is the same as विमूढा नानुपश्यन्ति.

ज्ञानचक्षुषः ईश्वरम् पश्यन्ति because they मम भूतमहेश्वरम् परं भावम् जानन्ति.
 To be ज्ञानचक्षुः or to have ज्ञानचक्षुः is to see महेश्वरम् by His परं भावम्.

(४) Because दुर्योधनः saw श्रीकृष्णः only as a human being मानुषीं तनुमाश्रितः he
 dared to order his soldiers to arrest and put श्रीकृष्णः in jail.

(५) About seeing ईश्वरः everywhere, there is a good phrase in Marathi “जळीं,
 स्थळीं काष्ठी पाषाणी” in waters or on earth, in the woods or in stones”.

YouTube video https://youtu.be/VD9WNe_bGyQ

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-११ यतन्तो योगिनश्चैनम्

=====

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।

पदच्छेदैः - यतन्तः योगिनः च एनम् पश्यन्ति आत्मनि अवस्थितम् ।

यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥१५-११॥

पदच्छेदैः - यतन्तः अपि अकृतात्मानः न एनम् पश्यन्ति अचेतसः ॥१५-११॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुब न्ताः	विधे याः	अव्यया नि	कृदन्ताः	तिङ न्ताः
1a	यतन्तः योगिनः च	एनम्					पश्य न्ति
1b			आत्म नि			अवस्थित म्	

In (1b) the words आत्मनि and अवस्थितम् are related with each other, with the word आत्मनि being adverb of place for अवस्थितम्.

The phrase आत्मनि अवस्थितम् is either adjective of एनम् or adverb of manner for पश्यन्ति.

2a	अकृतात्मा नः अचेतसः	एनम्			न		पश्य न्ति
2b					अपि	यतन्तः	

The phrase यतन्तः अपि in (2b) is adverb of condition for न पश्यन्ति in (2a).

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

यतन्तः योगिनः च एनम् आत्मनि अवस्थितम् पश्यन्ति

1. यतन्तः - यत्-धातोः शतृ-वि. यतत् striving / अत्र पुं. 1'3 /
2. योगिनः - योगिन् वि. अत्र पुं. 1'3 / योगः अस्य अस्तीति योगिन् / योगिन् a. [युज् घिनुण्, योग-इनि वा] 1 Connected or endowed with. -2 Possessed of magical powers. -3 Endowed or provided with, possessing. -4 **Practising Yoga**. -m. 1 A contemplative saint, a devotee, an ascetic; आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन । सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥ Bg.6.32; see the sixth adhyāya *inter alia*; सेवाधर्मः परमगहनो

योगिनामप्यगम्यः Pt.1.285; बभूव योगी किल कार्तवीर्यः R.6.38. -2 A magician, sorcerer. -3 A follower of the Yoga system of philosophy.

3. च - अव्ययम् and /
4. एनम् - इदम् / एतत् सर्व. अत्र पुं. 2'1 /
5. आत्मनि - आत्मन् self, soul पुं. 7'1 /
6. अवस्थितम् - अवस्था-धातोः क्त-वि. अवस्थित settled / अत्र पुं. 2'1 /
7. पश्यन्ति - दृश्-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / दृश् दृशिर् प्रेक्षणे (to see, to look) भ्वादिः ०१.११४३ परस्मैपदी सकर्मकः अनिट् /
अकृतात्मानः अचेतसः यतन्तः अपि एनम् न पश्यन्ति
8. अकृतात्मानः - अकृतात्मन् पुं. 1'3 / न कृतः इति अकृतः (नञ्-तत्पुरुषः) /
अकृतः आत्मा यस्य सः अकृतात्मा /
 - a. अकृतः - न कृतः not made, not prepared, not articulated, not cultivated
9. अचेतसः - अचेतस् वि. अत्र पुं. 1'3 / न चेतः यस्य सः अचेताः (नञ्-बहुव्रीहिः) /
 - a. चेतस् - n. [चित् करणे असुन्] 1 Consciousness, sense. -2 Thinking soul; वरं वरय राजर्षे क्व ते चेतो निरूप्यताम् Rām.7.57.13; reasoning faculty; संप्रमथ्येन्द्रियग्रामं प्रनष्टा सह चेतसा Mb.1.125.11; चेतोभिराकूतिभिरातनोति Bhāg.5.11.4. -3 The mind, heart, soul; चेतः प्रसादयति Bh.2.23; गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः Ś.1.34. -4 Will.
10. अपि - अव्ययम् also, even if
11. न - अव्ययम् no, not

अन्वयार्थः Overall Meaning

यतन्तः योगिनः च एनम् आत्मनि अवस्थितम् पश्यन्ति - those who are entwined and striving see Him in themselves

अकृतात्मानः अचेतसः यतन्तः अपि एनम् न पश्यन्ति - those who are inappropriate, uninitiated and mindless, even if they strive cannot see Him.

छन्दोविश्लेषणम्

यतन्तो योगिनश्चैनं (८ अक्षराणि) “गिनश्चै” एतेषां मात्राः १-२-२
पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् (८ अक्षराणि) “न्यवस्थि” एतेषां मात्राः १-२-१
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो (८ अक्षराणि) “कृतात्मा” एतेषां मात्राः १-२-२
नैनं पश्यन्त्यचेतसः (८ अक्षराणि) “न्त्यचेत” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१५-११) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The pronoun एनम् (इदम् / एतत् सर्व. अत्र पुं. 2'1, अयम् पुं. 1'1) refers to ईश्वरः in (१५-८). This mention यतन्तः योगिनः एनम् आत्मनि अवस्थितम् पश्यन्ति is somewhat repetition of

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥ ६-३० ॥

because मां पश्यति सर्वत्र is inclusive of आत्मनि अवस्थितम् पश्यति.

(२) There are pairs of affirmative and negative statements both in the previous श्लोकः and in this श्लोकः.

Affirmative	Negative
ज्ञानचक्षुषः पश्यन्ति (१५-१०)	विमूढाः न अनुपश्यन्ति (१५-१०)
यतन्तः योगिनः च एनम् पश्यन्ति (१५-११)	अकृतात्मानः अचेतसः न पश्यन्ति (१५-११)

Comes to mind the quote यः पश्यति स पश्यति (५-५), also (१३-२७).

(३) Actually we may as well put together the affirmative statements in both (१५-१०) and (१५-११).

So ज्ञानचक्षुषः यतन्तः योगिनः च एनम् पश्यन्ति

and putting together the negative statements

विमूढाः अकृतात्मानः अचेतसः न पश्यन्ति

Looks like, by so putting together, they become better complete statements. The च in ज्ञानचक्षुषः यतन्तः योगिनः च does endorse putting the affirmative statements together. Rather, to be ज्ञानचक्षुः यतन् and योगी become the pre-qualifications to be able to see Him.

(४) To qualify, the negativities to be guarded against are that one must not be विमूढः अकृतात्मा अचेताः. Being विमूढः अकृतात्मा अचेताः would put us on the wrong track and in the wrong place. Then यतन् अपि एनम् न पश्यति.

YouTube video <https://youtu.be/5tpkg8APbNg>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-१२ यदादित्यगतं तेजो

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

पदच्छेदैः - यत् आदित्यगतम् तेजः जगत् भासयते अखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१५-१२॥

पदच्छेदैः - यत् चन्द्रमसि यत् च अग्नौ तत् तेजः विद्धि मामकम् ॥१५-१२॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a	यत् आदित्यगतम् तेजः	अखिलम् जगत्					भासयते
1b	यत् तेजः		चन्द्रमसि				(वर्तते)
1c	यत् तेजः		अग्नौ च				(वर्तते)
1d	तत् तेजः			मामकम्			
1e							विद्धि

यत् in वाक्यांशः (1a), (1b), (1c) is conjunctival with तत् in (1d).

वाक्यांशः (1a), (1b), (1c) and (1d) are together objectival कर्मपदीयाः of विद्धि in (1e).

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

यत् आदित्यगतम् तेजः अखिलम् जगत् भासयते

1. यत् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /

2. आदित्यगतम् - आदित्यगत वि.अत्र नपुं. 1'1 / आदित्यं गतम् इति

आदित्यगतम् (द्वितीया-तत्पुरुषः) /

a. आदित्यम् - आदित्य वि. अत्र पुं. 2'1 / आदित्य a. [अदितेरपत्यं ण्य

P.IV.1.85.] 1 Solar, belonging to, or born in, the solar line;

आदित्यैर्यदि विग्रहो नृपतिभिर्धन्यं ममैतत्ततो U.6.18. -2 Devoted to, or originating from, Aditi; आदित्यं चरुं निर्वपेत् Yaj. Ts.2.2.6.1. -3

Belonging to, or sprung from, the Ādityas. -त्यः 1 A son of Aditi; a god, divinity in general. (The number of Ādityas appears to have been originally seven, of whom Varuṇa is the head, and the name Āditya was restricted to them (देवा आदित्या ये सप्त Rv.9.114.3.). In the time of the Brāhmaṇas, however, the number of Ādityas rose to 12, representing the sun in the 12 months of the year; धाता मित्रोऽर्यमा रुद्रो वरुणः सूर्य एव च । भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमः स्मृतः ॥ एकादशस्तथा त्वष्टा विष्णुर्द्वादश उच्यते ।); आदित्यानामहं विष्णुः Bg.10.21; Ku. 2.24. (These 12 suns are supposed to shine only at the destruction of the universe; cf. Ve.3.8; दग्धुं विश्वं दहनकिरणैर्नोदिता द्वादशार्काः). -2 The sun; Vāj.4.21.

b. गतम् - गम्-धातोः क्त-वि. गत gone unto / अत्र नपुं. 1'1 / गम् गम् गतौ (to go) भ्वादिः, ०१.११३७ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्

3. तेजः - तेजस् light, brilliance नपुं. 1'1 /

4. अखिलम् - अखिल all, entire, whole वि.अत्र नपुं. 2'1 /

5. जगत् - world, universe नपुं. 2'1 /

6. भासयते - भास्-धातोः णिचि आत्मने प्र.पु. एक. / भास् भासुं दीप्तौ (to shine, to appear, to become evident, to glow) भ्वादिः ०१.०७११ आत्मनेपदी अकर्मकः सेट्

यत् तेजः चन्द्रमसि (वर्तते)

7. चन्द्रमसि - चन्द्रमस् moon पुं. 7'1 /

8. (वर्तते) - वृत्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / वृत् वृत्तुं वर्तने (to be, to happen, to be present) भ्वादिः, ०१.०८६२ आत्मनेपदी, अकर्मकः, सेट्

यत् तेजः अग्नौ च (वर्तते)

9. अग्नौ - अग्नि fire पुं. 7'1 /

10. च - अव्ययम् and

तत् तेजः मामकम् विद्धि

11. तत् - सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /

12. मामकम् - मामक mine वि. अत्र नपुं. 2'1 /

13. विद्धि - विद्-धातोः लोटि म.पु. एक. / विद् विदं ज्ञाने (to understand, to learn, to know, to realize, to experience, to be sad, to meditate, to think) अदादिः, ०२.००५९ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्

अन्वयार्थः Overall Meaning

यत् आदित्यगतम् तेजः अखिलम् जगत् भासयते - That light which residing in the sun illumines the whole world,

यत् तेजः चन्द्रमसि (वर्तते) - that which is in the moon

यत् तेजः अग्नौ च (वर्तते) - and in the fire

तत् तेजः मामकम् विद्धि - know that light to be Mine.

छन्दोविश्लेषणम्

यदादित्यगतं तेजो (८ अक्षराणि) “गतं ते” एतेषां मात्राः १-२-२
जगद्भासयतेऽखिलम् (८ अक्षराणि) “यतेऽखि” एतेषां मात्राः १-२-१
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ (८ अक्षराणि) “सि यच्चा” एतेषां मात्राः १-२-२
तत्तेजो विद्धि मामकम् (८ अक्षराणि) “द्धि माम” एतेषां मात्राः १-२-१
अस्मिन् (१५-१२) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) There was mention of तेजः of आदित्यः चन्द्रमाः and अग्निः in न सूर्यः तत् भासयते न शशाङ्कः न पावकः (१५-६).

As mentioned here, since all तेजः - आदित्यगतम् चन्द्रमसि अग्नौ च is only मामकम्, all these are only elements of the large set of मामकम् तेजः.

Rather, मामकम् तेजः is an infinite set.

(२) Since आदित्यगतम् तेजः is also मामकम्, मामकम् तेजः predates आदित्यगतम् तेजः. Rather, मामकम् तेजः is तेजः of पुरुषः who is अनादिः. See प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि (१३-१९).

(३) Actually तेजः is primarily kinetic energy. In Einstein's equation $E = mc^2$ c is velocity of light, which is तेजः.

On the internet I get further explanation of the equation “On the most basic level, the equation says that energy and mass (matter) are interchangeable; they are different forms of the same thing.” Comes to mind that when an oil lamp gives light, much of both the oil and the wick, which are matter, become energy.

(४) The mention here “all तेजः is मामकम्” endorses Him being omnipotent. Being prayerful is seeking His grace of energy, तेजः, positive potentials, which will destroy the negatives.

YouTube video <https://youtu.be/Qc8gHYA8ggc>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-१३ गामाविश्य च भूतानि

This गीताभ्यासः is for studying Sanskrit and Gita together. As studying Sanskrit, the study details पदच्छेदाः, वाक्यांशः विश्लेषणम्, शब्दाभ्यासाः, छन्दोविश्लेषणम्, As studying Gita, the study details अन्वयार्थाः and स्वाध्यायाः i.e. Notes of self study.

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।

पदच्छेदैः - गाम् आविश्य च भूतानि धारयामि अहम् ओजसा ।

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१५-१३॥

पदच्छेदैः - पुष्णामि च औषधीः सर्वाः सोमः भूत्वा रसात्मकः ॥१५-१३॥

वाक्यांशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदीयाः	कर्मपदीयाः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a	अहम्	गाम्			च	आविश्य	
1b		भूतानि	ओजसा				धारयामि
2a	(अहम्)			रसात्मकः सोमः		भूत्वा	
2b		सर्वाः औषधीः			च		पुष्णामि

Since अहम् is common subject across all वाक्यांशाः, all four वाक्यांशाः can be considered to be parts of one compound sentence. But considering two sentences makes interpretation simpler.

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

अहम् गाम् आविश्य च ओजसा भूतानि धारयामि

1. अहम् - अस्मद् सर्व. 1'1 /

2. गाम् - गो स्त्री. 2'1 / गो *m. f. (Nom. गौः)* [गच्छत्यनेन, गम् करणे डो Tv.] 1

Cattle, kine (pl.) -2 Anything coming from a cow; such as milk, flesh,

leather &c. -3 The stars; वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः Rv.7.36.1. -4 The sky.

-5 The thunderbolt of Indra; Ki.8.1. -6 A ray of light; नान्यस्तप्ता विद्यते

गोषु देव Mb.1.232.11; बालोऽयं गिरिशिखरेषु चारयन् गाः त्रैलोक्यं तिमिरभरेण

- दुष्टमेतत् (रविः नैर्मल्यं नयति) | Rām. Ch.7.60. -7 A diamond. -8 Heaven. -9 An arrow. -f. 1 A cow; जुगोप गोरूपधरामिवोर्वीम् R.2.3; क्षीरिण्यः सन्तु गावः Mk.10.60. -2 **The earth**; दुदोह गां स यज्ञाय R.1.26; गामात्तसारां रघुरप्यवेक्ष्य 5.26;11.36; Bg.15.13
3. आविश्य - आविश्-धातोः ल्यबन्तम् / आविश् 6 U. 1 To enter; गौरीगुरोर्गहवरमाविवेश R.2. 26,3.28. -2 To take possession of, possess, affect; मूढमाविशन्ति न पण्डितम् H.1.3; so भयम्, मोहः, क्रोधः &c. -3 To go towards, approach. -4 To go or attain to a particular state; सुखम्, मन्युम् &c. -5 To arise.
4. च - अव्ययम् and
5. ओजसा - ओजस् नपुं. 3'1 / ओजस् n. 1 Bodily strength, vigour; energy, ability. -2 Vitality; Ms.1.16. -3 Virility, the generative faculty. The writers on Āyurveda, however, distinguish between ओजस् and शुक्रम्; cf. क्षीरस्थघृतमिव भिन्नमोजः शुक्लेण Dalhaṇa. रसादीनां शुक्रान्तानां धातूनां यत् परं तेजस्तत् खलु ओजः Sruśr. ओजोविवृद्धौ देहस्य तुष्टि-पुष्टिबलोदयाः Aṣṭāṅga. -4 Splendour, light; Bhāg.7.3.23. -5 (In Rhet.) An elaborate form of style, abundance of compounds; (considered by Daṇḍin to be the 'soul of prose'); ओजः समासभूयस्त्वमेतद्गद्यस्य जीवितम् Kāv.1.80; see K. P.8 also; said to be of 5 kinds in R. G.
6. भूतानि - भू-धातोः क्त-वि. भूत what has been made to be, creation, manifestation / अत्र नपुं. 2'3 /
7. धारयामि - धृ-धातोः णिचः लटि उ.पु. एक. / धृ धृञ् धारणे (to wear, to support, to possess, to hold) भ्वादिः ०१.१०४७ उभयपदी सकर्मकः अनिट् रसात्मकः सोमः भूत्वा सर्वाः औषधीः पुष्णामि च
8. रसात्मकः - रसात्मक वि. अत्र पुं. 1'1 / रसः आत्मकः यस्य सः रसात्मकः (बहुव्रीहिः) /
- a. रसः - रस पुं. 1'1 / रसः [रस्-अच्] 1 **Sap, juice (of trees)**; इक्षुरसः, कुसुमरसः &c. -2 A liquid, fluid; यष्टव्यं पशुभिर्मुख्यैरथो बीजै रसैरिति Mb.14.91.21; न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र Ku.1.7. -3 Water; सहस्रगुणमुत्सृष्टुमादत्ते हि रसं रविः R.1.18; Bv.2.144. -4 Liquor, drink; Ms.2.177. -5 A draught, potion. -6 Taste, flavour, relish (fig. also) (considered in Vaiś. phil. as one of the 24 *gunas*; the *rasas* are six; कटु, अम्ल, मधुर, लवण, तिक्त and कषाय); परायतः प्रीतेः कथमिव रसं वेत्तु पुरुषः Mu.3.4; U.2.2. -7 A sauce, condiment, -8 An object of taste; मनो बबन्धान्यरसान् विलङ्घ्य सा R.3.4. -9 Taste or inclination for a thing, liking, desire; रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते Bg.2.59; इष्टे वस्तुन्युपचितरसाः प्रेमराशीभवन्ति Me.114. -10

Love, affection; जरसा यस्मिन्नहार्यो रसः U.1.39; प्रसरति रसो निर्वृतिघनः 6.11 'feeling of love'; रसादृते V.2.21; Ku. 3.37. -11 Pleasure, delight, happiness; चिरात्सुतस्पर्शरसजतां ययौ R.3.26. -12 Charm, interest, elegance, beauty. -13 Pathos, emotion, feeling. -14 (In poetic compositions) A sentiment; नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति; K. P.1. (The *rasas* are usually eight :-- शृङ्गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः । बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥ but sometimes शान्तरस is added; thus making the total number 9; निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः K. P.4; sometimes a tenth, वात्सल्यरस, is also added. *Rasas* are more or less a necessary factor of every poetic composition, but, according to विश्वनाथ they constitute the very essence of poetry; वाक्यं रसात्मकं काव्यम् S. D.3.). -15 Essence, pith, best part; ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं रसः Mb.12.240.9. -16 A constituent fluid of the body. -17 Semen virile. -18 Mercury. -19 A poison, poisonous drink; as in तीक्ष्णरसदायिनः; रसविधानकौशलैः Dk.2.8. -20 Any mineral metallic salt. -21 Juice of the sugar-cane. -22 Milk. -23 Melted butter. -24 Nectar; मयः कूपरसेऽक्षिपत् Bhāg.7.10.59-60. -25 Soup, broth. -26 A symbolic expression for the number 'six'. -27 Green onion. -28 Myrrh. -29 Gold. -30 A metal in a state of fusion. -31 See रसातल; अनेन नूनं वेदानां कृतमाहरणं रसात् Mb.12.347.67. -32 The tongue (as the organ of taste); वाण्यां च छन्दांसि रसे जलेशम् Bhāg.8.20.27; जितं सर्वं जिते रसे 11.8.21. -33 (With Vaiṣṇavas.) Disposition of the heart or mind (the five *Rasas* are शान्ति, दास्य, सख्य, वात्सल्य and माधुर्य).

- b. आत्मकः - आत्मक वि. अत्र पुं. 1'1 / आत्मक *a.* (At the end of comp.) Made up or composed of, of the nature or character of &c.; पञ्च five-fold, made up of five; संशय° of a doubtful nature; so दुःख° sorry, grieved; दहन° hot; विष° poisonous &c. &c.>

9. सोमः - सोम पुं. 1'1 / सोमः [सू-मन् Uṇ.1.139] 1 N. of a plant, the most important ingredient in ancient sacrificial offerings. -2 The juice of the plant; as in सोमपा, सोमपीथिन्; Ms. 3.257. -3 **Nectar**, beverage of the gods; अलब्धभागाः सोमस्य केवलं क्लेशभागिनः Bhāg.8.10.23. -4 The moon. [In mythology, the moon is represented as having sprung from the eye of the sage Atri; (cf. R.2.75) or as produced from the sea at the time of churning. The twenty-seven asterisms--mythologically represented as so many daughters of Dakṣa q. v. -- are said to be his wives. The

phenomenon of the periodical waning of the moon is explained by a myth which states that his nectareous digits are drunk up by different gods in regular rotation, or by the invention of another legend which says that the moon, on account of his particular fondness and partiality for Rohiṇī, one of the 27 daughters of Dakṣa, was cursed by his father-in-law to be consumptive, but that at the intercession of his wives the sentence of eternal consumption was commuted to one of periodical consumption. Soma is also represented as having carried off Tārā, the wife of Brihaspati, by whom he had a son named Budha, who afterwards became the founder of the lunar race of kings; see Tārā (b) also.]; पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः Bg.15.13.

10. भूत्वा - भू-धातोः क्त्वान्तम् / भू सत्तायाम् (to exist, to become, to be, to happen) भ्वादिः, ०१.०००१ परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्
11. सर्वाः - सर्व all सर्व. अत्र स्त्री. 2'3 /
12. औषधीः - औषधि वि. अत्र स्त्री. 2'3 / औषधिः औषधी f. 1 A herb, plant (in general); Y.3.276 v. 1.; see औषधि. -2 A medicinal herb; अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः Ratn.2. -3 An herb which emits fire; विरमन्ति न ज्वलितुमौषधयः Ki.5.24 (तृण- ज्योतीषि Malli.); cf. Ku.1.10. -4 An annual or deciduous plant; °धीपतिः N. of Soma, the lord of plants. -पञ्चप्रकाराः (1) Juice of green herb (रस). (2) Powder of dry medicinal billets चूर्ण. (3) Decoction of medicinal herbs (कषाय). (4) Decoction mixed with medicinal powder (अवलेह). (5) A medicine to be pounded like condiment (कल्क). -पञ्चामृतं गुडूची, गोक्षुर, मुसली, मुण्डी, शतावरी.
13. पुष्णामि - पुष्-धातोः लटि उ.पु. एक. / पुष् पुष् पुष्टौ क्र्यादिः ०९.००६५ परस्मैपदी सकर्मकः सेट् (to nourish, to bring up, to support)

अन्वयार्थाः Overall Meaning

अहम् गाम् आविश्य च ओजसा भूतानि धारयामि - Pervading the earth, I sustain all creation by my potentiality

रसात्मकः सोमः भूत्वा सर्वाः औषधीः पुष्णामि च - as juicy nectar I enrich all medicinals.

छन्दोविश्लेषणम्

गामाविश्य च भूतानि (८ अक्षराणि) “च भूता” एतेषां मात्राः १-२-२
 धारयाम्यहमोजसा (८ अक्षराणि) “हमोज” एतेषां मात्राः १-२-१
 पुष्णामि चौषधीः सर्वाः (८ अक्षराणि) “षधीः सर्वाः)” एतेषां मात्राः १-२-२
 सोमो भूत्वा रसात्मकः (८ अक्षराणि) “रसात्म” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१५-१३) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) This quote ओजसा भूतानि धारयामि can be taken to be a repeat of

मम योनिर्महद् ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवः सर्वभूतानां ततो भवति भारत ॥ १४-३ ॥
सर्वयोनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥ १४-४ ॥

(२) In अन्वयार्थाः Overall Meaning, I have translated ओजसा भूतानि धारयामि as ‘I sustain all creation by my potentiality’.

By my conjecture, the universe is a game of potentials, rather of potential differentials, which, I would think, is what Einstein called relativity. In the solar system, the planets revolve around the sun and the planets also move in relation to each other. All this is a game of potential differentials. The interaction between different living beings is also the same, a game of potential differentials. On the earth the ant can walk at its own speed and a deer at its own, even though the earth with average diameter of 12742 kms rotates around its axis completing one rotation in 24 hours, i.e. the peripheral velocity of all points on equator is about 1668 km/hr, it being zero at North and South poles. All animals inherently recognise their one-to-one potential differentials. Rat is afraid of the cat, the cat of the dog, the dog of the tiger.

Einstein’s theory of relativity is one from the realm of physics. But the scope of this quote ओजसा भूतानि धारयामि is mind-boggling and astounding !

(३) The quote रसात्मकः सोमः भूत्वा सर्वाः औषधीः पुष्णामि brings to mind a सुभाषितम् -

अमन्त्रमक्षरं नास्ति नास्ति मूलमनौषधम् ।
अयोग्यः पुरुषो नास्ति योजकस्तत्र दुर्लभः ॥

Note, नास्ति मूलमनौषधम् means there is no herb, which has no medicinal value. There is a शान्तिमन्त्रः in यजुर्वेदः which prays for all-pervading, comprehensive peace including peace of all botanical life वनस्पतयः शान्तिः, with a specific mention of औषधयः शान्तिः also. The complete मन्त्रः is

ॐ द्यौः शान्तिरन्तरिक्षं शान्तिः ।
पृथिवी शान्तिरापः शान्तिरोषधयः शान्तिः ।
वनस्पतयः शान्तिर्विश्वेदेवाः शान्तिर्ब्रह्म शान्तिः ।
सर्वं शान्तिः शान्तिरेव शान्तिः । सा मा शान्तिरेधि ॥
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

The mention द्यौः शान्तिः “May all the starry world be at peace” brings to mind in पसायदान prayer by संत ज्ञानेश्वर towards the epilogue in भावार्थदीपिका more well-known as ज्ञानेश्वरी his great commentary on गीता (English translation below of the पसायदान prayer is taken from

<http://kavyanubhav.blogspot.com/2011/10/pasaydan-with-meaning-in-english.html>) मार्तंड जे तापहीन “May the sun not scorch”

आतां विश्वात्मके देवे । येणे वाग्यजे तोषावे ।
तोषोनि मज द्यावे । पसायदान हे ॥
Now, 'O' God, The entire Cosmos Divine |
Be pleased with this pious word offering of mine ||
Grant me in good will benign |
Your Benevolent Grace Divine ||1||
जे खळांचि व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्म रती वाढो ।
भूतां परस्परे पडो । मैत्र जीवांचे ॥
May the evil minded, their wickedness shed |
May their intellect turn to pious and good deeds instead ||
May all living beings find themselves bonded |
By friendly ties of soul companionship ||2||
दुरितांचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्म सूर्य पाहो ।
जो जे वांछील तो ते लाहो । प्राणिजात ॥
May the darkness of ignorant disappear |
May the universe see the Sun of self consciousness ||
May whatsoever aspirations of those be fulfilled |
Of all living beings ||3||
वर्षत सकळ मंडळी । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी ।
अनवरत भूमंडळी । भेटतु भूता ॥
May shower all over the pious bliss Divine |
May the world be full of Saintly beings benign ||
May incessantly in the Universe |
Meet the living beings ||4||
चला कल्पतरूंचे आरव । चेतनाचिंतामणींचे गाव ।
बोलती जे अर्णव । पीयूषांचे ॥
Moving groves of wish granting trees |
Colonies of conscious wish fulfilling jewels ||
These saints are, speaking oceans |
Full of pious Nectarly Divine ||5||
चन्द्रमै जे अलांछन । मार्तण्ड जे तापहीन ।
ते सर्वाही सदा सज्जन । सोयरे होतु ॥
A Moon without a smear |
A Sun without a hot sear ||
Always to one and all, these hallowed saints |

Become kith and kin dear ||6||
किं बहुना सर्व सुखी । पूर्ण होवोनि तिहीं लोकी ।
भजिजो आदिपुरुषी । अखण्डित ॥
Let all beings be completely satisfied and happy |
Fully contented in all the three world ||
Engrossed and merged in devotion |
Eternally, of ultimate Divine ||7||
आणि ग्रंथोपजिवीये । विशेषी लोकी इये ।
दृष्टादृष्टविजये । होआवेजी ॥
And those who live by this scripture Divine |
Eternally guiding all living beings ||
Be victorious over seen unforeseen |
In this world and beyond ||8||
येथ म्हणे श्री विश्वेशरावो । हा होईल दानपसावो ।
येणे वरे ज्ञानदेवो । सुखिया झाला ॥
Here, said the lord of the Universe |
This shall become the Grace Divine ||
And with this blissful Grace Divine |
Jnandeva became ever joyous and happy benign ||9||

YouTube video <https://youtu.be/10gfJuTCiCg>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-१४ अहं वैश्वानरो भूत्वा

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।

पदच्छेदैः - अहम् वैश्वानरः भूत्वा प्राणिनाम् देहम् आश्रितः ।

प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१५-१४॥

पदच्छेदैः - प्राण-अपान-सम-आयुक्तः पचामि अन्नम् चतुर्विधम् ॥१५-१४॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधे याः	अव्यया नि	कृदन्ताः	तिङ न्ताः
1a				प्राणा पानस मायु क्तः वैश्वान रः		भूत्वा	
1b		देहम्	प्राणिना म्			आश्रितः	
1c	अहम्	चतुर्विधम् अन्नम्					पचामि
वाक्यांशः (1a) has भूत्वा. Hence it is समानकर्तृक with (1c). So अहम् in (1c) is कर्तृपदम् for (1a) also. वाक्यांशः (1b) प्राणिनाम् देहम् आश्रितः is adjectival of अहम्.							

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

वाक्यांशः (1a) - प्राणापानसमायुक्तः वैश्वानरः भूत्वा

1. प्राणापानसमायुक्तः - प्राणापानसमायुक्त वि. अत्र पुं. 1'1 / प्राणः च अपानः च समौ आयुक्तौ येन सः प्राणापानसमायुक्तः /

a. प्राणः - 1 Breath, respiration. -2 The breath of life, vitality, life, vital air, principle of life (usually pl. in this sense, the Prāṇas being five; प्राण, अपान, समान, व्यान and उदान); प्राणैरुपक्रोशमलीमसैर्वा R.2.53;12.54; (हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः । उदानः कण्ठदेशस्थो व्यानः सर्वशरीरगः ॥). -3 The first of the five life-winds or vital airs (which has its seat in the lungs); अपाने जुहवति प्राणं

प्राणोऽपानं तथापरे । प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥

Bg.4.29.

- b. अपानः - Breathing out, respiration (opp. प्राण); प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ Bg.5.27; one of the five life-winds in the body which goes downwards and out at the anus
(अपनयनान्मूत्रपुरीषादेरपानोऽधोवृत्तिर्वायुर्नाभिस्थानः) मूत्रशुक्रवहो वायुरपान इति कीर्त्यते.
- c. समौ - सम वि. अत्र पुं. 1'2 / सम a. 1 Same, identical. -2 Equal, as in समलोष्टकाञ्चनः R.8.21; Pt.2.7; सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ Bg.2.38; समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानापमानयोः । शीतोष्णसुखदुःखेषु समः संगविवर्जितः ॥ 12.18. -3 Like, similar, resembling; with instr. or gen. or in comp. गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणैः समः Subhāṣ.; Ku.3.13. -4 Even, level, plain; समवेशवर्तिनस्ते न दुरासदो भविष्यति Ś.1. -5 Even (as number). -6 Impartial, fair; शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः Bg.5.18. -7 Just, honest, upright. -8 Good, virtuous. -9 Ordinary, common. -10 Mean, middling. -11 Straight. -12 Suitable, convenient. -13 Indifferent, unmoved, unaffected by passion. -14 All, every one. -15 All, whole, entire, complete. -16 Being a pair. -17 Regular, normal. -18 Middling. -19 Easy, convenient.
- d. आयुक्तौ - आयुज्-धातोः क्त-वि. आयुक्त / अत्र पुं. 1'2 / आयुक्त p. p. 1 Appointed, charged with (with gen. or loc.); ये तत्र ब्राह्मणाः संमर्शिनः युक्ता आयुक्ताः T. Up.1.11.4. कुशलोऽन्वेषणस्याहमायुक्तो दूतकर्मणि Bk.8.115. -2 United, joined, obtained.
2. वैश्वानरः - वैश्वानर वि. अत्र पुं. 1'1 / वैश्वानर a. (-री f.) 1 Relating or common to all mankind, fit for all men; तान् होवाचैते वै खलु यूयं पृथगिवेम-मात्मानं वैश्वानरं विद्वांसोऽन्नमत्थ Ch. Up.5.18; स एष वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते Praśna Up.1.7; हिरण्यगर्भः स्थूलेऽस्मिन् देहे वैश्वानरो भवेत् Pañchadaśī 1.28; -2 Universal, general, common. -2 Zodiacal; गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथाद्वहिः Rām.1.60.31. -रः 1 An epithet of fire; त्वत्तः खाण्डवरङ्गताण्डवनटो दूरेऽस्तु वैश्वानरः Bv.1.57. -2 The fire of digestion (in the stomach); अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः । प्राणापानसमायुक्तः प्रचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥ Bg.15.14. -3 General consciousness (in Vedānta phil.). -4 The Supreme Being.
3. भूत्वा - भू-धातोः क्त्वान्तम् / भू सत्तायाम् (to exist, to become, to be, to happen) भ्वादिः, ०१.०००१ परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्
वाक्यांशः (1b) - प्राणिनाम् देहम् आश्रितः

4. प्राणिनाम् - प्राणिन् वि. अत्र पुं. 6'3 / प्राणिन् *n.* Breathing, living, alive. -*m.* 1 A living or sentient being, a living creature; यया प्राणिनः प्राणवन्तः Ś.1.1; Me.5. -2 A man, power, vigour; देवस्त्रियो रसां नातीः प्राणिभिः पुनराहरत् Bhāg.9.20.31./ शब्दकल्पद्रुमे ⇒ प्राणी, [न्] त्रि, (प्राणाः सन्त्यस्येति । प्राण + “अत इनिठनौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
5. देहम् - देह body पुं. 2'1 /
6. आश्रितः - आश्रि-धातोः क्त-वि. आश्रित / अत्र पुं. 1'1 / आश्रित *p. p.* (Used actively) (with an acc.) 1 Resorting to, having recourse to; स किलाश्रममन्त्यमाश्रितः R.8.14; कृष्णाश्रितः = कृष्णमाश्रितः Sk.; मानुषीं तनुमाश्रितम् Bg.9.11; R.1.13. -2 Dwelling in, inhabiting, seated or resting on, stationing oneself at or on; इदं स्फटिकतल- माश्रितो भवामि M.4; so वातायनमाश्रितः पश्यति; द्रव्याश्रितो गुणः Ak.; R.12.21,1.75; हार°, दुर्ग° &c. -3 Using, employing. -4 Following, practising, observing; माध्यस्थ्यम्, धर्मम्, प्रवज्याम्, कल्पवृक्षा इवाश्रिताः Ku.6.6; Bk.7. 42. -5 Receiving anything as an inherent or integral part.

वाक्यांशः (1c) - अहम् चतुर्विधम् अन्नम् पचामि

7. अहम् - अस्मद् सर्व. अत्र 1'1 /
8. चतुर्विधम् - चतुर्विध वि. अत्र नपुं. 2'1 / चतुर्विध *a.* of four sorts or kinds, four-fold
9. अन्नम् - अन्न food नपुं. 2'1 / अन्नम् [अद्-क्त; अनित्यनेन, अन्-नन्; according to Yāska from अद्, अद्यते अति च भूतानि; or from आ-नम्, आ आभि मुख्येन ह्येतन्नतं प्रहवीभूतं भवति भोजनाय भूतानाम्] 1 Food (in general); अद्यतेऽति च भूतानि तस्मादन्नं तदुच्यते Tait. Up.; मदोऽसृङ्मांसमज्जास्थि वदन्त्यन्नं मनीषिणः Ms.3.8.182; अहमन्नं भवान् भोक्ता H.1.51. I am your prey &c.; चराणामन्नमचराः Ms.5.29. -2 Food as representing the lowest form in which the Supreme Soul is manifested, being the coarsest and last of the 5 vestures (कोश) in which the soul is clothed and passes from body to body in the long process of metempsychosis - "the nutrimentitious vesture or visible body in the world of sense" (स्थूल- शरीर called अन्नमयकोश).
10. पचामि - पच्-धातोः लटि परस्मै उ.पु. एक. / पच् डुपचैष् पाके (to cook) भ्वादिः ०१.११५१ उभयपदी द्विकर्मकः अनिट् / पच् I. 1 U. (पचति-ते, पपाच-पेचे, आपक्षीत्-अपक्त, पक्षयति-ते, पक्तुम्, पक्व) 1 To cook, roast, dress (as food &c.) (said to govern two accusatives; as तण्डुलानोदनं पचति, but this use is very rare in classical Sanskrit); यः पचत्यात्मकारणात् Ms.3.118; शूले मत्स्यानिवापक्ष्यन् दुर्बलान् बलवत्तराः 7.20; Bh.1.85. -2 To bake, burn (as bricks); see पक्व -3 To digest (as food); पचाम्यन्नं चतुर्विधम् Bg.15.14.

अन्वयार्थः Overall Meaning

वाक्यांशः (1a) - प्राणापानसमायुक्तः वैश्वानरः भूत्वा - Being the digestive fire associated with the incoming, nourishing, and away-going winds balanced,

वाक्यांशः (1b) - प्राणिनाम् देहम् आश्रितः - dwelling within the body of living creatures,

वाक्यांशः (1c) - अहम् चतुर्विधम् अन्नम् पचामि - I digest the four kinds of food.

छन्दोविश्लेषणम्

अहं वैश्वानरो भूत्वा (८ अक्षराणि) “नरो भू” एतेषां मात्राः १-२-२

प्राणिनां देहमाश्रितः (८ अक्षराणि) “हमाश्रि” एतेषां मात्राः १-२-१

प्राणापानसमायुक्तः (८ अक्षराणि) “समायु(क्तः)” एतेषां मात्राः १-२-२

पचाम्यन्नं चतुर्विधम् (८ अक्षराणि) “चतुर्वि” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१५-१४) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) The etymology of the word वैश्वानरः as obtaining in शब्दकल्पद्रुमः makes an interesting study ⇒

वैश्वानरः, पुं, (विश्वश्चासौ नरश्चेति । “नरे संज्ञायाम् ।” ६ । ३ । १२९ । इति दीर्घः । ततो विश्वानर एव । स्वार्थे अण् ।

- यद्वा, “विश्वान् नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं नयति । इदमर्थेन विश्वानराणां नेतृत्वेन सम्पद्यन्ते वा
- कर्मार्थप्रणेतृत्वेन सम्पादिनोऽस्य वैश्वानरः । ‘अन्येषामपि दृश्यते ।’ ६ । ३ । १३७ । इति दीर्घः ।
- अपि वा विश्वान् जन्तून् अरः । ऋ गतौ इत्यस्य छान्दसत्वात् पदाद्यच् उपपदविभक्तेश्चालुक् । सर्व्वाणि भूतानि अरः प्रत्यूतः प्रतिगतः प्रविष्टति विश्वानरः प्राणः । तेन जन्यमानत्वात् तस्यापत्यं वैश्वानरः ॥” इति निघण्टुटीकायां देवराजयज्वा । ५ । १ । १) अग्निः ।

The final meaning of वैश्वानरः is अग्निः. But relating this with the etymology विश्वान् नरान् इतो लोकात् लोकान्तरं नयति, वैश्वानरः is that अग्निः which carries नयति all men विश्वान् नरान् from this world इतो लोकात् to another world लोकान्तरम्. So, maybe, वैश्वानरः is अग्निः of the funeral pyre.

As such, अग्निः fire is seen in different forms, which fact is very well stated as अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च (कठोपनिषद् 2.2.9)

The spark at the tip of a scented stick is also अग्निः, what erupts from a volcano is also अग्निः. But as mentioned in this श्लोकः, वैश्वानरः is that अग्निः which digests the food in physiologies of all the zoological world.

But as per another connotation in माण्डूक्योपनिषद् (3) - जागरितस्थानो बहिष्प्रज्ञः सप्ताङ्ग एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुग् वैश्वानरः प्रथमः पादः. So, वैश्वानरः is the first

of the four steps of progress of the soul अयमात्मा चतुष्पात् (माण्डूक्योपनिषद् -2). वैश्वानरः is that first step when the soul is जागरितस्थानः consciousness of being awake and बहिष्प्रज्ञः responsive to external instincts, as being sensed by the five sense organs of the bodies of zoological world प्राणिनाम् देहम् आश्रितः. One such function is to digest food पचाम्यन्नं चतुर्विधम्.

(२) The word प्राणापानसमायुक्तः has the component words प्राण, अपान, सम, आयुक्त. The thought प्राण, अपान, सम holding प्राण and अपान in balance सम was mentioned earlier in प्राणापानगती रुद्ध्वा प्राणायामपरायणाः ॥ ४-२९ ॥ as a method of प्राणायाम, by nullifying the movements of प्राण and अपान. This thought was also mentioned in प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तरचारिणौ ॥ ५-२७ ॥ One who would practice this and one who is विगतेच्छाभयक्रोधः free of desires, fear and anger is an emancipated soul विगतेच्छाभयक्रोधो यः सदा मुक्त एव सः ॥ ५-२८ ॥.

(३) The mention “प्राणिनाम् देहम् आश्रितः अहम् चतुर्विधम् अन्नम् पचामि dwelling within the body of living creatures I digest the four kinds of food” brings to mind an explanation that He is the digestive juices ! Of course, the digestive juices are an integral part of our physiology, rather, of the physiologies of all the zoological world. The word प्राणिनः is an inclusive word, including all the zoological world.

(२) The phrase चतुर्विधम् अन्नम् four kinds of food is not cryptic. The four kinds of food are

1. भक्ष्य anything to be eaten by biting
2. लेह्य anything to be eaten by licking
3. चूष्य anything to be taken in by sipping
4. पेय anything to be taken in by drinking

Actually भक्ष्य लेह्य चूष्य पेय are not exactly types of food. They are, rather, four ways of intake of food including water or any liquid.

In राजनिघण्टुः food is said to be of eight types.

भोज्यं पेयं तथा चूष्यं लेह्यं खाद्यं च चर्वणम् ।
निष्पेयं चैव भक्ष्यं स्यादन्नमष्टविधं स्मृतम् ॥

In a square diet, (note, a square has four equal sides) the food should contain four essential contents - proteins, carbohydrates, fats and vitamins.

As per रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विकप्रियाः (१७-८) chastity of food which makes chaste character comes from it having four qualities - रस्य juicy स्निग्ध lubricant स्थिर stable (not decaying too soon) हृद्य hearty, pleasant.

(२) Since He digests the food, is He the digestive juices because it is the digestive juices, which digest the food ? As such, the entire bodies of all the

zoological world प्राणिनाम् देहाः are as designed and provided by Him. None of us is born by self-will. Why think of only the digestive juices ? The entire body is as designed and provided by Him.

(3) Comes to mind a very good Marathi verse popularly sung together to start off a feast -

वदनि कवळ घेतां | नाम घ्या श्रीहरीचे |
सहज हवन होते | नाम घेतां फुकाचे ||
जीवन करी जीवीं त्वां | अन्न हें पूर्णब्रह्म |
उदरभरण नो हें | जाणिजे यज्ञकर्म ||

When partaking of every bite, utter the name of श्रीहरी. By that name which is free of cost, the morsel of food becomes an offering to the sacrificial fire, which burns in the stomach.

Lead your life, always keeping in mind that the food is wholesome ब्रह्म and eating food is not filling the belly, but is यज्ञकर्म performing the ritual of sacrifice into the fire.

Comes to mind another Sanskrit verse -

हरिर्दाता हरिर्भोक्ता हरिरन्नं प्रजापतिः |
हरिर्विप्रः शरीरे तु भुङ्क्ते भोजयते हरिः ||

It is हरिः who provides, it is He, who consumes, He is the food itself, He is प्रजापतिः the creator of everything, of the food, of every grain of it, of the plate, of the body, of everything. हरिः is the knowledge, all the sensibilities, the taste et al in the body, it is He who consumes, it is He who is the causative, who causes the consumption.

In निर्वाणषट्कम् also known as आत्मषट्कम्, श्रीमच्छङ्कराचार्यः takes the thought to astronomical level ⇒

मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानि नाहम् न च श्रोत्रजिह्वे न च घ्राणनेत्रे
न च व्योम भूमिर्न तेजो न वायुश्- चिदानन्दरूपः शिवोऽहम् शिवोऽहम् || 1 ||
न च प्राणसंज्ञो न वै पञ्चवायुर्न वा सप्तधातुर्न वा पञ्चकोशो
न वाक्पाणिपादौ न चोपस्थपायू चिदानन्दरूपः शिवोऽहम् शिवोऽहम् || 2 ||
न मे द्वेषरागौ न मे लोभमोहौ मदो नैव मे नैव मात्सर्यभावो
न धर्मो न चार्थो न कामो न मोक्षश्- चिदानन्दरूपः शिवोऽहम् शिवोऽहम् || 3 ||
न पुण्यं न पापं न सौख्यं न दुःखम् न मन्त्रो न तीर्थं न वेदा न यज्ञाः
अहं भोजनं नैव भोज्यं न भोक्ता चिदानन्दरूपः शिवोऽहम् शिवोऽहम् || 4 ||
न मे मृत्युशंका न मे जातिभेदः पिता नैव मे नैव माता न जन्म
न बन्धुर्न मित्रं गुरुर्नैव शिष्यश्- चिदानन्दरूपः शिवोऽहम् शिवोऽहम् || 5 ||
अहं निर्विकल्पो निराकाररूपो विभुत्वाच्च सर्वत्र सर्वेन्द्रियाणाम्
न चासंगतं नैव मुक्तिर्न मेयश्- चिदानन्दरूपः शिवोऽहम् शिवोऽहम् || 6 ||

Composed in भुजङ्गप्रयात-meter (प्रत्येकस्मिन्पादे द्वादशाक्षराणि चत्वारः य-गणाः four quarters of 12 letters each, in four य-गण triplets), it is so rhythmic and easy to recite and commit to memory, so that you can keep musing, keep deliberating on it, keep assimilating it, keep reminding yourself what you are, what you are not.

In gynaecological practice, a newborn baby must emit a cry, which becomes proof that its breath is not stuck up. That cry is like the baby asking कोऽहम् who am I ?. Then the parents give a name. The child starts realizing सोऽहम् I am that. With spiritual enlightenment the person realises सोऽहमस्मि I am He. The spiritual practice unto such enlightenment is also called as सोऽहम्-साधना. At the highest level one should acknowledge शिवोऽहम्.

Note, सोऽहमस्मि is a महावाक्यम् in ईशावास्योपनिषद् (यजुर्वेद)

Below are four महावाक्यानि as obtaining at

<https://hi.wikipedia.org/wiki/महावाक्य#:~:text=अनुक्रम%20>

- अहं ब्रह्मास्मि - बृहदारण्यक उपनिषद् १/४/१० - यजुर्वेद
- तत्त्वमसि - छान्दोग्य उपनिषद् ६/८/७- सामवेद
- अयम् आत्मा ब्रह्म - माण्डूक्य उपनिषद् १/२ - अथर्ववेद
- प्रज्ञानं ब्रह्म - ऐतरेय उपनिषद् १/२ - ऋग्वेद

YouTube video <https://youtu.be/j2hOzgUvFhc>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-१५ सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो

पदच्छेदैः - सर्वस्य च अहम् हृदि सन्निविष्टः

मतः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च ।

पदच्छेदैः - मतः स्मृतिः ज्ञानम् अपोहनम् च ।

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो

पदच्छेदैः - वेदैः च सर्वैः अहम् एव वेद्यः

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम्

पदच्छेदैः - वेदान्तकृत् वेदविद् एव च अहम् ॥१५-१५॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र .	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधे याः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
1a			सर्वस्य हृदि			सन्निविष्टः	
1b	अहम्				च		(अस्मि)
वाक्यांशः (1a) is विधेयः of (1b).							
2	स्मृतिः ज्ञानम् अपोहनम्		मतः		च		(भवन्ति)
3a			सर्वैः वेदैः			वेद्यः	
3b	अहम्				च एव		(अस्मि)
वाक्यांशः (3a) is विधेयः of (3b).							
4	अहम्			वेदान्तकृत् वेदविद्	च एव		(अस्मि)

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

वाक्यांशः (1) - अहम् सर्वस्य हृदि सन्निविष्टः (अस्मि) च

1. अहम् - अस्मद् सर्व. 1'1 /
 2. सर्वस्य - सर्व all सर्व. अत्र पुं./नपुं. 6'1 /
 3. हृदि - हृद् heart स्त्री. 7'1 /
 4. सन्निविष्टः - सन्निविश् (सम्+नि+विश्)-धातोः क्त-वि. सन्निविष्ट / अत्र पुं. 1'1 / संनिविष्ट sanniviṣṭa p. p. 1 Entered into. -2 Collected, met together, assembled. -3 Absorbed or engrossed in. -4 Abiding or resting in.
 5. (अस्मि) - अस्-धातोः लटि उ.पु. एक. / अस् असँ भुवि (to be, to exist) अदादिः, ०२.००६० परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्
 6. च - अव्ययम् and
- वाक्यांशः (2) - स्मृतिः ज्ञानम् अपोहनम् च मतः (भवन्ति)
7. स्मृतिः - स्मृति memory स्त्री. 1'1 /
 8. ज्ञानम् - ज्ञान knowledge नपुं. 1'1 /
 9. अपोहनम् - अपोहन नपुं. 1'1 / अपोहनम् 1 Removal &c. = अपोह above. -2 Reasoning faculty; मतः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च Bg.15.15 (Mr Telang translates अ° by removal; Lok. Tilak translates as नाश.) ततो धर्मस्ततो ज्ञानं यावत्स्मृतिरपोहनम् Bhāg.11.13.6.
 10. मतः - अस्मद् सर्व. 5'1 /
 11. (भवन्ति) - भू-धातोः लटि प्र.पु. बहु. / भू सत्तायाम् (to exist, to become, to be, to happen) भ्वादिः, ०१.०००१ परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्
- वाक्यांशः (3) - सर्वैः वेदैः च अहम् एव वेद्यः (अस्मि)
12. सर्वैः - सर्व all सर्व. अत्र पुं. 3'3 /
 13. वेदैः - वेद scripture, book of knowledge पुं. 3'3 /
 14. एव - अव्ययम् only
 15. वेद्यः - विद्-धातोः ण्यत्-वि. वेद्य knowable / अत्र पुं. 1'1 / विद् विदँ ज्ञाने (to understand, to learn, to know, to realize, to experience, to be sad, to meditate, to think) अदादिः, ०२.००५९ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्
- वाक्यांशः (4) - वेदान्तकृत् वेदविद् च अहम् एव (अस्मि)
16. वेदान्तकृत् - वि. अत्र पुं. 1'1 / वेदेषु अन्तस्थः भावः अर्थः वा स वेदान्तः / वेदान्तं प्रकटीकरोत्ययं वेदान्तकृत् /
 - a. वेदः [विद्-अच् घञ् वा] 1 Knowledge. -2 Sacred knowledge, holy learning, the scripture of the Hindus. (Originally there were only three *Vedas* :- ऋग्वेद, यजुर्वेद and सामवेद, which are collectively called त्रयी 'the sacred triad'; but a fourth, the अथर्ववेद, was subsequently added to them. Each of the *Vedas* had two distinct parts, the *Mantra* or *Samhitā* and *Brāhmaṇa*. According to the strict orthodox faith of the Hindus the *Vedas* are *a-pauruṣeya*, 'not human compositions', being supposed to have been directly

revealed by the Supreme Being, Brahman, and are called Śruti' i. e. 'what is heard or revealed', as distinguished from 'Smṛiti', i. e. 'what is remembered or is the work of human origin'; see श्रुति, स्मृति also; and the several sages, to whom the hymns of the Vedas are ascribed, are, therefore, called द्रष्टारः 'seers', and not कर्तारः or सृष्टारः 'composers'.)

- b. वेदान्तः - 1 'the end of the Veda', an *Upaniṣad* (which comes at the end of the Veda). -2 the last of the six principal *Darśanas* or systems of Hindu philosophy; (so called because it teaches the ultimate aim and scope of the Veda, or because it is based on the *Upaniṣads* which come at the end of the Veda); (this system of philosophy is sometimes called उत्तरमीमांसा being regarded as a sequel to Jaimini's पूर्वमीमांसा, but it is practically quite a distinct system; see मीमांसा. It represents the popular pantheistic creed of the Hindus, regarding, as it does, the whole world as synthetically derived from one eternal principle, the Brahman or Supreme Spirit).

17. वेदविद् - वि. अत्र पुं. 1'1 / वेदान् वेति असौ इति वेदविद् (उपपद-तत्पुरुषः)

अन्वयार्थः Overall Meaning

वाक्यांशः (1) - सर्वस्य हृदि सन्निविष्टः अहम् (अस्मि) च - And I am seated in the hearts of all;

वाक्यांशः (2) - स्मृतिः ज्ञानम् अपोहनम् च मतः (भवन्ति) - from Me are memory and knowledge, as well as their absence.

वाक्यांशः (3) - सर्वैः वेदैः च अहम् एव वेद्यः (अस्मि) - I am verily That which has to be known by all the scriptures;

वाक्यांशः (4) - वेदान्तकृत् वेदविद् च अहम् एव (अस्मि) - I am indeed the author of the essence of the scriptures and the knower of the scriptures am I.

छन्दोविश्लेषणम्

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो (11 अक्षराणि)

(2-2-1)-(2-2 1)-(1-2-1)-(2-2) मात्राः

त-त-ज-ग-ग गणाः (इन्द्रवज्रा)

मतः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनञ्च (11 अक्षराणि)

(2-2 1)-(2 2-1)-(1-2-1)-2-2 मात्राः

त-त-ज-ग-ग गणाः (इन्द्रवज्रा)

वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो (11 अक्षराणि)

(2-2-1)-(2-2 1)-(1-2-1)-2-2 मात्राः

त-त-ज-ग-ग गणाः (इन्द्रवज्रा)

वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् (11 अक्षराणि)
(2-2-1)-(2-2-1) (1-2-1)-2-2 मात्राः
त-त-ज-ग-ग गणाः (इन्द्रवज्रा)
अस्मिन् (१५-१५) श्लोके इन्द्रवज्रा-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) श्रीकृष्णभगवान् has been variously explaining who He is, what all He is, what all He does

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥ ५-२९ ॥

more specifically as

अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥ ७-६ ॥
मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥ ७-७ ॥
रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥ ७-८ ॥

which continues

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥ ९-१६ ॥
पिताहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥ ९-१७ ॥
गतिर्भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥ ९-१८ ॥
तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥ ९-१९ ॥

All the विभूतयः in विभूतियोगः दशमोऽध्यायः are Him only.

अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥ १०-२० ॥

etc., up to

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसम्भवम् ॥ १०-४१ ॥

This is followed by विश्वरूपदर्शनम् एकादशोऽध्यायः.

Now, here वेदान्तकृत् वेदविद् च अहम् एव (अस्मि).

He grants nevertheless मां तु वेद न कश्चन ॥ ७-२६ ॥ nobody knows (understands) Me.

(२) The general meaning of वेदविद् is वेदान् वेत्ति असौ इति the knower of the scriptures. But one must not forget the definition of वेदविद् as given right in the first श्लोकः of this अध्यायः -

ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥ १५-१ ॥

In fact श्रीकृष्णभगवान् has been very critical of so-called learned people who argue even when knowing only the mundane meaning of Vedas.

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥ २-४२ ॥

The word वेदान्त in वेदान्तकृत् is interpreted variously, primarily because the component अन्त in वेदान्त has two meanings (i) end (ii) what is inside.

Since उपनिषदः are in the end-portion of the Vedas, Upanishadic thought is called as वेदान्त-thought.

In the epilogue of every अध्यायः of गीता there is the mention श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु. So, every अध्यायः of गीता is an उपनिषत् as delineated by श्रीकृष्णभगवान्.

Alternatively वेदान्त is the essence of Vedas. As वेदान्तकृत्, in गीता, श्रीकृष्णभगवान् delineates the essence of Vedas.

As such ब्रह्मसूत्राणि which are eulogised as

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥ १३-४ ॥

are also called as वेदान्तसूत्राणि.

The body of literature comprising of

1. श्रीमद्भगवद्गीता,
2. उपनिषदः ten of them being regarded as main and
3. ब्रह्मसूत्राणि,

together called as प्रस्थानत्रयी, is a good syllabus, more so by including study of शाङ्करभाष्याणि on all these.

YouTube video <https://youtu.be/x1P9XF6LrMs>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-१६ द्वाविमौ पुरुषौ लोके

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।

पदच्छेदैः - द्वौ इमौ पुरुषौ लोके क्षरः च अक्षरः एव च ।

क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१५-१६॥

पदच्छेदैः - क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थः अक्षरः उच्यते ॥१५-१६॥

वाक्यांशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधे याः	अव्यया नि	कृदन्ताः	तिङ न्ताः
1	इमौ द्वौ पुरुषौ		लोके	क्षरः च अक्षरः एव च			(स्तः)
2	सर्वाणि भूतानि			क्षरः			(उच्य न्ते)
3	कूटस्थः			अक्षरः			उच्यते

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

वाक्यांशः (1) - लोके क्षरः च अक्षरः एव च इमौ द्वौ पुरुषौ (स्तः)

- लोके - लोक पुं. 7'1 / लोकः [लोक्यतेऽसौ लोक-घञ्] 1 The world, a division of the universe; (roughly speaking there are three *lokas* स्वर्ग, पृथ्वी and पाताल, but according to fuller classification the *lokas* are fourteen, seven higher regions rising from the earth one above the other, *i. e.* भूर्लोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनर्लोक, तपर्लोक, and सत्यलोक or ब्रह्मलोक; and seven lower regions, descending from the earth one below the other; *i. e.* अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल, and पाताल). -2 The earth, terrestrial world (भूलोक); इह- लोके in this world (opp. परत्र). -3 The human race, mankind, men, as in लोकातिग, लोकोत्तर &c. q. v.
- क्षरः - क्षर वि. अत्र पुं. 1'1 / क्षर *a.* [क्षरति स्यन्दते मुञ्चति वा, क्षर्-अच्] 1 Melting away. -2 Movable. -3 **Perishable**; क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते Bg.15.16.
- च - अव्ययम् and
- अक्षरः - अक्षर वि. अत्र पुं. 1'1 / न क्षरः इति अक्षरः (नञ्-तत्पुरुषः) / non-perishable
- एव - अव्ययम् only
- इमौ - इदम् this सर्व. अत्र पुं. 1'2 /

7. द्वौ - द्वि two संख्या-वि. अत्र पुं. 1'2 /
8. पुरुषौ - पुरुष पुं. 1'2 / पुरुषः [पुरि देहे शेते शी-ड पृषो° Tv.; पुर-अग्रगमने कुषन् Un.4.74] 1 A male being, man; अर्थतः पुरुषो नारी या नारी सार्थतः पुमान् Mk.3.27; Ms.1.32;7.17;9.2; R.2.41. -2 Men, mankind. -3 A member or representative of a generation. -4 An officer, functionary, agent, attendant, servant. -5 The height or measure of a man (considered as a measure of length); द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य सा द्विपुरुषा(षी) परिखा Sk. -6 **The soul**; द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च Bg.15.16 &c.
9. (स्तः) - अस्-धातोः लटि प्र.पु. द्वि. / अस् अस् भुवि (to be, to exist) अदादिः, ०२.००६० परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्
- वाक्यांशः (2) - सर्वाणि भूतानि क्षरः (उच्यन्ते)
10. सर्वाणि - सर्व all सर्व. अत्र नपुं. 1'3 /
11. भूतानि - भू-धातोः क्त-वि. भूत what has been made to be, creation / अत्र नपुं. 1'3 /
12. (उच्यन्ते) - वच्-धातोः कर्मणि लटि प्र.पु. बहु. / वच् वच् परिभाषणे (to speak, to tell, to talk) अदादिः, ०२.००५८ परस्मैपदी, द्विकर्मकः, अनिट्
- वाक्यांशः (3) - कूटस्थः अक्षरः उच्यते
13. कूटस्थः - कूटस्थ वि. अत्र पुं. 1'1 / कूटे तिष्ठतीति कूटस्थः (उपपद-तत्पुरुषः) /
- a. कूट - a. 1 False; as in कूटाः स्युः पूर्वसाक्षिणः Y.2.80; दुस्तोषः कूटयोगिनाम् Bhāg.2.9.19. -2 Immovable, steady. -3 Despised. -टः, -टम् 1 Fraud, illusion, deception. -2 A trick, fraudulent or roguish scheme; अक्षकूटमधि- ष्ठाय हतं दुर्योधनेन वै Mb.3.33.3. -3 A puzzling question, knotty or **intricate point**, as in कूटश्लोक, कूटान्योक्तिः वाचः कूटं तु देवर्षेः स्वयं विभ्रमशुर्धिया Bhāg.6.5.10.
14. उच्यते - वच्-धातोः कर्मणि लटि प्र.पु. एक. / वच् वच् परिभाषणे (to speak, to tell, to talk) अदादिः, ०२.००५८ परस्मैपदी, द्विकर्मकः, अनिट्

अन्वयार्थः Overall Meaning

वाक्यांशः (1) - लोके क्षरः च अक्षरः एव च इमौ द्वौ पुरुषौ (स्तः) There are these two persons in the world - the mutable and the immutable.

वाक्यांशः (2) - सर्वाणि भूतानि क्षरः (उच्यन्ते)- The mutable consists of all things;

वाक्यांशः (3) - कूटस्थः अक्षरः उच्यते - the cryptic one is the immutable.

छन्दोविश्लेषणम्

द्वाविमौ पुरुषौ लोके (८ अक्षराणि) “रुषौ लो” एतेषां मात्राः १-२-२

क्षरश्चाक्षर एव च (८ अक्षराणि) “र एव” एतेषां मात्राः १-२-१

क्षरः सर्वाणि भूतानि (८ अक्षराणि) “णि भूता” एतेषां मात्राः १-२-२

कूटस्थोऽक्षर उच्यते (८ अक्षराणि) “र उच्य” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१५-१६) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) There are two words here, which provoke deliberation.

1. English translation of the word पुरुषौ as 'two persons' does not seem to be relevant here, because one of the two persons is अक्षरः immutable. Rather, पुरुषः may be taken to mean 'entity', as suggested by लोकमान्य टिळक in his गीतारहस्य.
2. Also the word कूटस्थः is explained in शाङ्करभाष्यम् as
 - a. कूटः राशी Kuta means a heap;
 - b. कूटस्थः is राशिरिव स्थितः that which exists like a heap.
 - c. अथवा Or, कूटः is माया वञ्चना deception, जिहमता falsehood, कुटिलता crookedness, इति पर्यायाः which are synonymous.
 - d. कूटस्थः is the one existing स्थितः in the diverse forms of maya, deception etc. अनेकमायावञ्चनादिप्रकारेण.
 - e. It is उच्यते called; the अक्षरः immutable, because, संसारबीज-अनन्त्यात् owing to the countless seeds of worldly existence, न क्षरति it does not perish.

(२) When some words would provoke deliberation, I would like to check interpretations in गीतारहस्य and शाङ्करभाष्यम्.

(३) Whereas there is mention of द्वौ पुरुषौ two persons, rather, two entities here, there is mention of yet another Supreme उत्तमः पुरुषः तु अन्यः in the next श्लोकः. So, it would be good to consider this study continuing to the next.

(४) In शाङ्करभाष्यम् also, a prefatory of the next श्लोकः establishes continuity - “आभ्यां क्षराक्षराभ्यां अन्यः विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिव्यदोषेण अस्पृष्टः नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः --,” different in characteristics from these - the mutable and the immutable, untouched by the limiting adjuncts of the mutable and the immutable, by nature eternal, pure, conscious and free is another ~...

YouTube video https://youtu.be/QWf_QkYMkSE

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-१७ उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

पदच्छेदैः - उत्तमः पुरुषः तु अन्यः परमात्मा इति उदाहृतः ।

यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्ति अव्ययः ईश्वरः ॥१५-१७॥

पदच्छेदैः - यः लोकत्रयम् आविश्य बिभर्ति अव्ययः ईश्वरः ॥१५-१७॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुब न्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृदन्ताः	तिङ न्ताः
1a	यः अव्ययः ईश्वरः	लोकत्रय म्				आविश्य	
1b							बिभर्ति
In (1a) लोकत्रयम् is object of आविश्य. यः अव्ययः ईश्वरः is the common subject for आविश्य in (1a) and बिभर्ति in (1b).							
1c				परमा त्मा	इति	उदाहृतः	
1d	(सः) उत्तमः पुरुषः			अन्यः	तु		(भवति)
वाक्यांशः (1c) is adjectival of (सः) उत्तमः पुरुषः in (1d).							

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

वाक्यांशौ (1a+1b) - यः अव्ययः ईश्वरः लोकत्रयम् आविश्य बिभर्ति

- यः - यत् सर्व. अत्र पुं. १'१ /
- अव्ययः - अव्यय वि. अत्र पुं. १'१ / अव्यय a. [नास्ति व्ययो यस्य] 1 (a) Not liable to change, imperishable, undecaying, **immutable**; वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् Bg.2.21; विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति Bg.2.17,4.1,6,13;7.24-25;15.5,17. Ms.1.18,19,57;2.81; R.8.24. (b) Eternal, everlasting, अश्वत्थं प्राहुरव्ययम् Bg.15.1; अकीर्तिं कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् Bg.2.24.
- ईश्वरः - ईश्वर वि. अत्र पुं. १'१ / ईश्वर a. (-रा, -री f.) [ईश्वरच् P.III.2.175] 1 **Powerful**, able, capable of (with inf.); वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः Ku.4.11; R.15.7. -2 Rich, wealthy Pt.2.67. -रः 1 A lord,

master; ईश्वरं लोकोऽर्थतः सेवते Mu.1.14; so कपीश्वरः, कोशलेश्वरः, हृदयेश्वरः &c. -2 A king, prince, ruler; राज्यमस्तमितेश्वरम् R.12.11; Ms.4.153,9.278. -3 A rich or great man; तृणेन कार्यं भवतीश्वराणाम् Pt.1.71; R.3.46; Bh.3.59; मा प्रयच्छेश्वरे धनम् H.1.14; cf. "To carry coals to Newcastle." -4 A husband; नेश्वरे परुषता सखि साध्वी Ki.9.39. -5 The Supreme God (परमेश्वर); ईश एवाहमत्यर्थं न च मामीशते परे । ददामि च सदैश्वर्यमीश्वरस्तेन कीर्तितः ॥ Skanda P.; cf. also ईश्वरस्तु पर्जन्यवद् द्रष्टव्यः Brahmasūtra-Śāṅkarabhāṣya.

4. लोकत्रयम् - लोकत्रय वि. अत्र नपुं. 2'1 / लोकानां त्रयमिति लोकत्रयम् (षष्ठी-तत्पुरुषः)

- a. लोकानाम् - लोक पुं. 6'3 / लोकः [लोक्यतेऽसौ लोक-घञ्] 1 The world, a division of the universe; (roughly speaking there are three *lokas* स्वर्ग, पृथ्वी and पाताल, but according to fuller classification the *lokas* are fourteen, seven higher regions rising from the earth one above the other, *i. e.* भूलोक, भुवलोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनर्लोक, तपर्लोक, and सत्यलोक or ब्रह्मलोक; and seven lower regions, descending from the earth one below the other; *i. e.* अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल, and पाताल). -2 The earth, terrestrial world (भूलोक); इह- लोके in this world (opp. परत्र). -3 The human race, mankind, men, as in लोकातिग, लोकोत्तर &c. q. v.

- b. त्रयम् - त्रय triad, as a set of three वि. अत्र नपुं. 2'1 /

5. आविश्य - आविश्-धातोः ल्यबन्तम् / आविश् 6 U. 1 To enter; गौरीगुरोर्गहवरमाविवेश R.2. 26,3.28. -2 To take possession of, possess, affect; मूढमाविशन्ति न पण्डितम् H.1.3; so भयम्, मोहः, क्रोधः &c. -3 To go towards, approach. -4 To go or attain to a particular state; सुखम्, मन्युम् &c. -5 To arise.
6. बिभर्ति - भृ-धातोः परस्मै लटि प्र.पु. एक. / भृ डुभृञ् धारणपोषणयोः (to wear, to bear, to support, to nourish, to protect) जुहोत्यादिः, ०३.०००६ उभयपदी, सकर्मकः, अनिट्

वाक्यांशः (1c) - परमात्मा इति उदाहृतः

7. परमात्मा - परमात्मन् पुं. 1'1 / परमः आत्मा इति परमात्मा (कर्मधारयः) /
- a. परमः - परम वि. अत्र पुं. 1'1 / परम a. [परं परत्वं माति-क Tv.] 1 Most distant, last. -2 Highest, best, most excellent, greatest; प्राप्नोति परमां गतिम् Ms.4.14;7.1;2.13. -3 Chief, principal, primary, supreme; सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं दैवतं हि तत् Ms.9.319. -4 Exceeding, extreme. -5 Adequate, sufficient; परमं यत्नमातिष्ठेत्

स्तेनानां निग्रहे नृपः Ms.8.302. -6 Worst. -7 Higher than, superior to;
न मन्ये वाणिज्यात् किमपि परमं वर्तनमिह Pt.1.11.

b. आत्मा - आत्मन् soul पुं. 1'1 /

8. इति - अव्ययम् like this

9. उदाहृतः - उदाह-धातोः क्त-वि. उदाहृत / अत्र पुं. 1'1 / उदाहृत p. p. 1 Said,
uttered; तत्तामसमुदाहृतम् Bg. 17.19. -2 Named, **called**; श्रुतान्वितो दशरथ
इत्युदाहृतः Bk.1.1. -3 Illustrated. -4 Stipulated; वनवासं त्वयाऽज्ञप्तः
शुल्केत्येतदुदाहृतम् Pratimā 3.20.

वाक्यांशः (1d) - (सः) उत्तमः पुरुषः तु अन्यः (भवति)

10. (सः) - तत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /

11. उत्तमः - उत्तम excellent वि. अत्र पुं. 1'1 /

12. पुरुषः - पुरुष पुं. 1'1 / पुरुषः [पुरि देहे शेते शी-ड पृषो° Tv.; पुर-अग्रगमने कुषन्
Un.4.74] 1 A male being, man; अर्थतः पुरुषो नारी या नारी सार्थतः पुमान्
Mk.3.27; Ms.1.32;7.17;9.2; R.2.41. -2 Men, mankind. -3 A member or
representative of a generation. -4 An officer, functionary, agent, attendant,
servant. -5 The height or measure of a man (considered as a measure of
length); द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य सा द्विपुरुषा(षी) परिखा Sk. -6 **The soul**;
द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च Bg.15.16 &c.

13. तु - अव्ययम् however

14. अन्यः - अन्यत् another सर्व. अत्र पुं. 1'1 /

15. (भवति) - भू-धातोः लटि प्र.पु. एक. / भू सत्तायाम् (to exist, to become, to be,
to happen) भ्वादिः, ०१.०००१ परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्

अन्वयार्थाः Overall Meaning

यः अव्ययः ईश्वरः लोकत्रयम् आविश्य बिभर्ति being the changeless Lord, by
entering into the triad of the world sustains it
परमात्मा इति उदाहृतः spoken of as the Supreme Self,
(सः) उत्तमः पुरुषः तु अन्यः (भवति) is the Highest Person, distinct [from both
these].

छन्दोविश्लेषणम्

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः (८ अक्षराणि) “रुषस्त्वन्यः” एतेषां मात्राः १-२-२

परमात्मेत्युदाहृतः (८ अक्षराणि) “त्युदाहृत” एतेषां मात्राः १-२-१

यो लोकत्रयमाविश्य (८ अक्षराणि) “यमाविश्य” एतेषां मात्राः १-२-२

बिभर्त्यव्यय ईश्वरः (८ अक्षराणि) “य ईश्वर” एतेषां मात्राः १-२-१

अस्मिन् (१५-१७) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) In the previous श्लोकः and this श्लोकः together, there is mention of three
persons त्रयः पुरुषाः - क्षरः अक्षरः and उत्तमः. Since उत्तमः पुरुषः is called as

परमात्मा the Supreme soul, can क्षरः पुरुषः and अक्षरः पुरुषः also be some state of आत्मा ?

Or, are पुरुषः and आत्मा to be taken to be synonymous ?

Sounds to be a valid question, right ?

(२) Even at the risk of complicating the issue, it comes to mind that उत्तमः पुरुषः the परमात्मा is the पुरुषः as spoken of in पुरुषसूक्तम्.

उत्तमः पुरुषः as mentioned here is अव्ययः ईश्वरः लोकत्रयम् आविश्य बिभर्ति being the changeless Lord, by entering into the triad of the world sustains it.

पुरुषः in पुरुषसूक्तम् also भूमिं विश्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलम्

(३) Comes to mind that these two seemingly synonymous words पुरुषः and आत्मा may even be connected further to ब्रह्मतत्त्वम्.

As if for a coincidence, it happens that in a WhatsApp group, we are presently studying माण्डूक्योपनिषत्. There is सर्वं ह्येतद्ब्रह्म अयमात्मा ब्रह्म (मन्त्रः २).

Actually मन्त्रः १ in माण्डूक्योपनिषत् starts with a statement

ॐ इत्येतदक्षरमिदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं भवद् भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव यच्चान्यत् त्रिकालातीतं तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥

This connects well with अक्षरं ब्रह्म परमम् (गीता ८-३) and further to ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म (गीता ८-१३) also.

Isn't it charming, how there is a good handshake between the philosophical thoughts in different scriptures गीता, पुरुषसूक्तम् (ऋग्वेद १०.९०), माण्डूक्योपनिषत् ?

The synonimity is clear by the one-to-one correspondence between the statements सर्वमोङ्कार एव (माण्डूक्योपनिषत् १), सर्वं ह्येतद्ब्रह्म (माण्डूक्योपनिषत् २), पुरुष एवेदं सर्वम् (पुरुषसूक्तम्), अक्षरं ब्रह्म परमम् (गीता ८-३) and ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म (गीता ८-१३).

But there is a difference. Here in these two श्लोकौ there is mention of three persons त्रयः पुरुषाः - क्षरः अक्षरः and उत्तमः. So, अक्षरः पुरुषः and उत्तमः पुरुषः are not one and the same ? This merits deliberation, right ?

YouTube video <https://youtu.be/8N8Veo22qfE>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-१८ यस्मात्क्षरमतीतोऽहम्

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः ।

पदच्छेदैः - यस्मात् क्षरम् अतीतः अहम् अक्षरात् अपि च उत्तमः ।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१५-१८॥

पदच्छेदैः - अतः अस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१५-१८॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुब न्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृदन्ताः	तिङ न्ताः
1a	अहम्	क्षरम्	यस्मा त्			अतीतः	
1b			अक्षरा त्	उत्तमः	अपि च		अस्मि
1c			लोके वेदे	पुरुषोत्त मः	अतः च	प्रथितः	

In (1a) अतीतः has its own object क्षरम्.

यस्मात् in (1a) and अतः in (1c) make a conjunctive pair.

क्षरम् अतीतः, अक्षरात् उत्तमः, पुरुषोत्तमः (इति) प्रथितः are adjectivals of अहम् and hence विधेयाः.

अहम् अस्मि makes the main clause प्रधानः वाक्यांशः.

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

यस्मात् अहम् क्षरम् अतीतः अक्षरात् अपि च उत्तमः अस्मि

1. यस्मात् - यत् सर्व. पुं./नपुं. 5'1

2. अहम् - अस्मद् सर्व. 1'1 /

3. क्षरम् - क्षर वि. पुं./नपुं. 2'1 / क्षर a. [क्षरति स्यन्दते मुञ्चति वा, क्षर्-अच्] 1

Melting away. -2 Movable. -3 **Perishable**; क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते Bg.15.16.

4. अतीतः - अती (अति+इ)-धातोः क्त-वि. अतीत / अत्र पुं. 1'1 / अतीत p. p.

[इ-क्त.] 1 Gone beyond, crossed. -2 (Used actively) (a) exceeding, going beyond, avoiding, overstepping, having passed over or neglected &c., with acc. or in comp.; परिच्छेदातीतः Māl.1.30 beyond or past definition; संख्यामतीत or संख्यातीत beyond enumeration, innumerable; तामतीतस्य ते Me.29; यमुनामतीतमथ शुश्रुवानमुम् Śi.13.1; वयोतीतः Ki.11.2 past

youth, advanced in years; सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते Bg.14.25; कैलिङ्गैस्त्रीन् गुणानेतानतीतो भवति प्रभो 14.21; बाणपथमतीतः क्रव्यभोजनः V.5 gone beyond the reach of arrows, past bowshot; अतीतनौकेऽतिनु Ak. who has left the boat, i.e. landed, disembarked. -(b) Gone by, passed away, past (as time &c.); अतीते निशान्ते Dk.11; असन्निवृत्त्यै तदतीतमेव Ś.6.10; °अनागत- वर्तमानवेदिना Pt.1; अतीते वर्षुके काले Bk.7.18; °शैशवाः Ms.8.27; अतीते कार्यशेषज्ञः शत्रुभिर्नाभिभूयते Ms.7.179; °लाभस्य च रक्षणार्थम् Pt.2.182 of past gains; वेत्ति जन्मान्तराण्यतीतानि K.46. -(c) Dead, deceased; सब्रह्मचारिण्येकाहमतीते क्षपणं स्मृतम् Ms.5.71; अप्रजायामतीतायां भर्तुरेव तदिष्यते 9.196,197.

5. अक्षरात् - अक्षर वि. पुं./नपुं. 5'1 / न क्षरः यस्य सः (तत् वा) अक्षरः (अक्षरम्) (नञ्-बहुव्रीहिः) / non-perishable
6. अपि - अव्ययम् also
7. च - अव्ययम् and
8. उत्तमः - उत्तम excellent वि. अत्र पुं. 1'1 /
9. अस्मि - अस्-धातोः लटि उ.पु. एक. / अस् अस् भुवि (to be, to exist) अदादिः, ०२.००६० परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्

अतः लोके वेदे च पुरुषोत्तमः (इति) प्रथितः

10. अतः - अव्ययम् hence
11. लोके - लोक पुं. 7'1 / लोकः [लोक्यतेऽसौ लोक-घञ्] 1 The world, **a division of the universe**; (roughly speaking there are three *lokas* स्वर्ग, पृथ्वी and पाताल, but according to fuller classification the *lokas* are fourteen, seven higher regions rising from the earth one above the other, *i. e.* भूर्लोक, भुवर्लोक, स्वर्लोक, महर्लोक, जनर्लोक, तपर्लोक, and सत्यलोक or ब्रह्मलोक; and seven lower regions, descending from the earth one below the other; *i. e.* अतल, वितल, सुतल, रसातल, तलातल, महातल, and पाताल). -2 The earth, terrestrial world (भूलोक); इह- लोके in this world (opp. परत्र). -3 The human race, mankind, men, as in लोकातिग, लोकोत्तर &c. q. v.
12. वेदे - वेद पुं. 7'1 / वेदः [विद्-अच् घञ् वा] 1 Knowledge. -2 Sacred knowledge, holy learning, the scripture of the Hindus. (Originally there were only three *Vedas* :- ऋग्वेद, यजुर्वेद and सामवेद, which are collectively called त्रयी 'the sacred triad'; but a fourth, the अथर्ववेद, was subsequently added to them. Each of the *Vedas* had two distinct parts, the *Mantra* or *Samhitā* and *Brāhmaṇa*. According to the strict orthodox faith of the Hindus the *Vedas* are *a-pauruṣeya*, 'not human compositions', being supposed to have been directly revealed by the Supreme Being, Brahman, and are called Śruti' *i. e.* 'what is heard or revealed', as

distinguished from 'Smṛiti', i. e. 'what is remembered or is the work of human origin'; see श्रुति, स्मृति also; and the several sages, to whom the hymns of the Vedas are ascribed, are, therefore, called द्रष्टारः 'seers', and not कर्तारः or सृष्टारः 'composers'.)

13. पुरुषोत्तमः - पुरुषोत्तम पुं. 1'1 / उत्तमः पुरुषः पुरुषोत्तमः (कर्मधारयः) अथवा पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः (सप्तमी-तत्पुरुषः)
14. (इति) - अव्ययम् like this
15. प्रथितः - प्रथ्-धातोः क्त-वि. प्रथित / अत्र पुं. 1'1 / प्रथित p. p. 1 Increased, extended. -2 Published, proclaimed, spread, declared; प्रथितयशां भासकविसोमिल्लकविमिआदीनाम् M.1; तेनावतीर्य तुरगात् प्रथितान्वयेन R. -3 Shown, displayed, manifested, evinced; उवाच प्रथितं वचः Rām.2.2.1. -4 Famous, celebrated, renowned, well known; यज्जीव्यते क्षणमपि प्रथितं मनुष्यैर्विज्ञानशौर्यविभवार्यगुणैः समेतम् । तन्नाम जीवितम्... Pt.1.24; Ku.5.7. -5 Intent upon, engaged in, devoted to. -6 Spread; stretched.

अन्वयार्थः Overall Meaning

यस्मात् अहम् क्षरम् अतीतः अक्षरात् अपि च उत्तमः अस्मि - Since I am transcendental to the mutable and above even the immutable,
अतः लोके वेदे च पुरुषोत्तमः (इति) प्रथितः - hence I am well known in the world and in the Vedas as the supreme Person.

छन्दोविश्लेषणम्

यस्मात्क्षरमतीतोऽहम् (८ अक्षराणि) “मतीतो” एतेषां मात्राः १-२-२

अक्षरादपि चोत्तमः (८ अक्षराणि) “पि चोत्त” एतेषां मात्राः १-२-१

अतोऽस्मि लोके वेदे च (८ अक्षराणि) “के वेदे” एतेषां मात्राः २-२-२

प्रथितः पुरुषोत्तमः (८ अक्षराणि) “रुषोत्त” एतेषां मात्राः १-२-१

तृतीये पादे अपवादः अन्यथा अस्मिन् (१५-१८) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) What was mentioned as उत्तमः पुरुषः तु अन्यः in the previous श्लोकः is mentioned here as अहम् पुरुषोत्तमः.

In Sanskrit grammar अहम् is उत्तमः पुरुषः only 😊

Rather, these phrases together relate to the मन्त्रः - योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि (यः असौ, असौ पुरुषः, सः अहम् अस्मि) See ईशोपनिषत् 16.

(२) Mention here is लोके वेदे च पुरुषोत्तमः (इति) प्रथितः.

- लोके, in this world प्रथनम् of Him as पुरुषोत्तमः can be only by the accomplished souls बुधाः.
- In वेदाः of course it is ऋषयः, rather, the सूक्तानि proclaim, give प्रथनम् of Him as पुरुषोत्तमः. See, वेदे च पुरुषोत्तमः (इति) प्रथितः appeals to be a direct reference to पुरुषसूक्तम्.

Comes to mind that a study of पुरुषसूक्तम् should be interspersed here.

(3) Does the word अन्यः in उत्तमः पुरुषः तु अन्यः, also अहम् क्षरम् अतीतः अक्षरात् अपि च उत्तमः endorse द्वैतवादः the philosophy of dualism ?

Actually, should one look at द्वैतवादः and अद्वैतवादः as two mutually contesting schools of thought ?

Basically what are द्वैतम् and अद्वैतम् ?

In Apte's dictionary

- द्वैतम् [द्विधा इतं द्वितं तस्य भावः स्वार्थे अण्] 1 Duality. -2 Dualism in philosophy, the assertion of two distinct principles, such as the maintenance of the doctrine that, spirit and matter, Brahman and the Universe, or the Individual and the Supreme Soul, are different from each other; cf. अद्वैत; किं शास्त्रं श्रवणेन यस्य गलति द्वैतान्ध- कारोत्करः Bv.1.86.
- अद्वैत a. [न. ब.] 1 Not dual; of one or uniform nature, equable, unchanging; °तं सुखदुःखयोः U.1.39. -2 Matchless, peerless, sole, only, unique. -तम् [न. त.] 1 Non-duality, identity; especially that of Brahman with the universe or with the soul, or of soul and matter; See अद्वय also. -2 The supreme or highest truth or Brahman itself.

Interestingly, the compound word अद्वैत is deciphered in two ways

- as [न. ब.], hence an adjective
- and as अद्वैतम् [न. त.], hence a neuter noun.

I think the issue is best settled by श्रीमच्छङ्कराचार्यः himself, when he says सर्वद्वैतोपशमे चाद्वैतम् (भाष्यम् on मन्त्रः 3 of माण्डूक्योपनिषत्). “It is all one अद्वैतम्, when, rather, only when all dualism is nullified.”

So, द्वैतम् and अद्वैतम् are not any वादः.

अद्वैतम् is a state to be attained सर्वद्वैतोपशमे by nullification of all dualism.

YouTube video <https://youtu.be/iWOrApN-K6c>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-१९ यो मामेवमसम्मूढो

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ।

पदच्छेदैः - यः माम् एवम् असम्मूढः जानाति पुरुषोत्तमम् ।

स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत ॥१५-१९॥

पदच्छेदैः - सः सर्वविद् भजति माम् सर्वभावेन भारत ॥१५-१९॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्ययानि	कृदन्ताः	तिङन्ताः
			भारत				
1a	यः असम्मूढः	माम् पुरुषोत्तमम्			एवम्		जानाति
1b	सः सर्वविद्	माम्	सर्वभावेन				भजति

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

भारत यः असम्मूढः एवम् माम् पुरुषोत्तमम् जानाति

1. भारत - वि. अत्र पुं. सम्बोधनमेक. / भरतस्य अयमिति भारतः /

a. भरतस्य - भरत पुं. 6'1 / भरतः [भरं तनोति तन्-ड] 1 N. of the son of Duṣyanta and Śakuntalā, who became a universal monarch (चक्रवर्तिन्), India being called *Bharatavarṣa* after him. He was one of the remote ancestors of the Kauravas and Pāṇḍavas; cf. Ś.7.33.

-2 N. of a brother of Rāma, son of Kaikeyī, the youngest wife of Daśaratha. He was very pious and righteous, and was so much devoted to Rāma that when the latter prepared to go to the forest in accordance with the wicked demand of Kaikeyī, he was very much grieved to find that his own mother had sent his brother into exile, and refusing the sovereignty that was his own, ruled the kingdom in the name of Rāma (by bringing from him his two sandals and making them the 'regents' of the realm) till he returned after his fourteen years' exile. भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ।

साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ Rām.1.18.13. -3 N. of

an ancient sage who is supposed to have been the founder of the science of music and dramaturgy.

- b. भारत *a.* (-ती *f.*) [भरतस्येदम्, भारतान् भरतवंश्यानधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्] Belonging to or descended from Bharata. -तः 1 **A descendant of Bharata**; (such as विदुर; सञ्जातहर्षो मुनिमाह भारतः Mb.3.20.8; also धृतराष्ट्र, अर्जुन in Bg.).
2. यः - यत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /
3. असम्मूढः - असम्मूढ वि. अत्र पुं. 1'1 / न सम्मूढः इति असम्मूढः (नञ्-तत्पुरुषः) /
- a. सम्मूढः - सम्मूह-धातोः क्त-वि. सम्मूढ / अत्र पुं. 1'1 / सम्मूढ *p. p.* 1 Stupefied, unconscious, senseless. -2 Infatuated, foolish; स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः Bg.5.20. -3 Bewildered; पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः Bg.2.7. -4 **Disordered**. -5 Heaped, collected. -6 Produced rapidly. -7 Broken.
4. एवम् - अव्ययम् thus
5. माम् - अस्मद् सर्व. 2'1 /
6. पुरुषोत्तमम् - पुरुषोत्तम वि. अत्र पुं. 2'1 / पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः (सप्तमी-तत्पुरुषः)
- a. पुरुषेषु - पुरुष पुं. 7'3 / पुरुषः [पुरि देहे शेते शी-ड पृषो° Tv.; पुर्-अग्रगमने कुषन् Un.4.74] 1 A male being, man; अर्थतः पुरुषो नारी या नारी सार्थतः पुमान् Mk.3.27; Ms.1.32; 7.17; 9.2; R.2.41. -2 Men, mankind. -3 A member or representative of a generation. -4 An officer, functionary, agent, attendant, servant. -5 The height or measure of a man (considered as a measure of length); द्वौ पुरुषौ प्रमाणमस्य सा द्विपुरुषा(षी) परिखा Sk. -6 **The soul**; द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च Bg.15.16 &c.
- b. उत्तमः - उत्तम excellent वि. अत्र पुं. 1'1 /
7. जानाति - ज्ञा-धातोः लटि प्र.पु. एक. / ज्ञा अवबोधने (to know, to realize, to understand) क्र्यादिः, ०९.००४३ परस्मैपदी, सकर्मकः, अनिट्
- सः सर्वविद् माम् सर्वभावेन भजति
8. सः - तत् सर्व. अत्र पुं. 1'1 /
9. सर्वविद् - वि. अत्र पुं. 1'1 / सर्व वेत्ति इति सर्वविद् (उपपद-तत्पुरुषः) /
- a. सर्वम् - सर्व all सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /
- b. वेत्ति - विद्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / विद् विदं ज्ञाने (to understand, to learn, to know, to realize, to experience, to be sad, to meditate, to think) अदादिः, ०२.००५९ परस्मैपदी, सकर्मकः, सेट्
10. सर्वभावेन - सर्वभाव पुं. 3'1 / सर्वः भावः इति सर्वभावः (कर्मधारयः) /

- a. भावः - भाव पुं. 1'1 / भावः [भू-भावे घञ्] 1 Being, existing, existence; नासतो विद्यते भावः Bg.2.16. -2 Becoming, occurring, taking place. -3 State, condition, state of being; लताभावेन परिणतमस्या रूपम् V.4; U.6.23; so कातरभावः, विवर्णभावः &c. -4 Manner, mode. -6 Rank, station, position, capacity; देवीभावं गमिता K. P.10; so प्रेष्यभावम्, किंकरभावम् &c. -6 (a) True condition or state, truth, reality; परं भावमजानन्तः Bg.7.24; इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः 10.8. (b) Sincerity, devotion; त्वयि मे भावनिबन्धना रतिः R.8.52;2.26. -7 Innate property, disposition, nature, temperament; स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः U.6.14. -8 Inclination or disposition of mind, idea, thought, opinion, supposition; हृदयनिहितभावा गूढमन्त्रप्रचाराः किमपि विगणयन्तो बुद्धिमन्तः सहन्ते Pt.3.43; Ms.8.25;4.65; निकृष्टोत्कृष्टयोर्भावं यास्तु गृह्णन्ति ताः स्त्रियः Bu. Ch.4.23. -9 Feeling, emotion, sentiment; एको भावः Pt.3.66; Ku.6.95; निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया S. D. (In the dramatic science or in poetic compositions generally, *Bhāvas* are either स्थायिन् primary, or व्यभिचारिन् subordinate. The former are eight or nine, according as the *Rasas* are taken to be 8 or 9, each *rasa* having its own स्थायिभाव. The latter are thirty-three of thirty four in number, and serve to develop and strengthen the prevailing sentiment; for definition and enumeration of the several kinds, see R. G. first *ānana*, or K. P.4). -10 Love, affection; attachment; द्वान्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः Ku.3.35; कुमुद्वती भानुमतीव भावं (बबन्ध) R.6.36. -11 Purport, drift, gist, substance; इति भावः (often used by commentators); जनकोऽप्युत्समयन् राजा भावमस्या विशेषयन् । प्रतिजग्राह भावेन भावमस्या नृपोत्तम Mb.12,320.18. -12 Meaning, intention, sense, import; अन्योन्यभावचतुरेण सखीजनेन मुक्तास्तदा स्मितसुधामधुराः कटाक्षाः Māl.1.25. -13 Resolution, determination. -14 The heart, soul, mind; तयोर्विवृतभावत्वात् Māl.1.12; भावसंशुद्धिरित्येतत् तपो मानसमुच्यते Bg.17.16; स्व एव भावे विनिगृह्य मन्मथम् Bu. Ch.4.101.

11. भजति - भज्-धातोः लटि प्र.पु. एक. / भज् भज् सेवायाम् (to worship, to honour, to pray, to serve) भ्वादिः ०१.११५३ उभयपदी सकर्मकः अनिट् /

अन्वयार्थः Overall Meaning

भारत यः असम्मूढः एवम् माम् पुरुषोत्तमम् जानाति - O scion of the Bharata dynasty, he who, being free from delusion, knows Me the supreme Person thus,

सः सर्वविद् माम् सर्वभावेन भजति - he is all-knowing and adores Me with his whole being.

छन्दोविश्लेषणम्

यो मामेवमसम्मूढो (८ अक्षराणि) “मसम्मू” एतेषां मात्राः १-२-२

जानाति पुरुषोत्तमम् (८ अक्षराणि) “रुषोत्त” एतेषां मात्राः १-२-१

स सर्वविद्भजति मां (८ अक्षराणि) “दभजति” एतेषां मात्राः १-१-१

सर्वभावेन भारत (८ अक्षराणि) “न भार” एतेषां मात्राः १-२-१

तृतीये पादे अपवादः अन्यथा अस्मिन् (१५-१९) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) श्रीमच्छङ्कराचार्यः explains the word सर्वभावेन as सर्वात्मतया.

Now, there has been the mention of this सर्वात्मता as (i) सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ५-७ ॥ and (ii) सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ६-३१ ॥

So, सर्वभावः seems to mean “What all is, is Him only”. In fact “What all is” is all-inclusive, universally, eternally.

Hence, one with सर्वभावः is सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ६-३१ ॥ he abides in Me, in whatsoever state he may be.

To be truly in this state, one ought to have shed all ego.

YouTube video <https://youtu.be/jEUt76tdyPQ>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

गीताभ्यासे १५-२० इति गुह्यतमं शास्त्रम्

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ ।

पदच्छेदैः - इति गुह्यतमम् शास्त्रम् इदम् उक्तम् मया अनघ ।

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत ॥१५-२०॥

पदच्छेदैः - एतत् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यः च भारत ॥१५-२०॥

वाक्यांशशः विश्लेषणम्

अनुक्र.	कर्तृपदी याः	कर्मपदी याः	अन्ये सुबन्ताः	विधेयाः	अव्यया नि	कृदन्ताः	तिङ न्ताः
			अनघ				
1	इदम् गुह्यतम म् शास्त्रम्		मया		इति		उक्तम्
			भारत				
2a		एतत्				बुद्ध्वा	
2b	बुद्धिमान्			कृतकृ त्यः	च		स्यात्

अन्वयशः शब्दाभ्यासाः

अनघ इति मया इदम् गुह्यतमम् शास्त्रम् उक्तम्

1. अनघ - वि. अत्र पुं. सम्बोधनमेक. / न अघम् यस्य सः अनघः (नञ्-बहुव्रीहिः)
 - a. अघः - वि. अत्र नपुं. 1'1 / अघ agha a. [अघ-कर्तरि अच्] 1 Bad, sinful, evil, wicked; अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति Bg.3.16. -घम् [अघ् भावे अच्] 1 Sin; अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् Ms.3.118, Bg.3.13; अघौघविध्वंसविधौ पटीयसीः Śi.1.18, हरत्यघं सम्प्रति हेतुरेष्यतः 26; °मर्षण &c.; misdeed, fault, crime; श्रेयान् द्विजातिरिव हन्तुमघानि दक्षम् Śi.4.37 sins and griefs also. -2 An evil, mishap, misfortune, accident, injury, harm; न वधूष्वघानि विमृशन्ति धियः Ki.6.45. do not think of doing harm or evil; क्रियादघानां मघवा विघातम् 3.52; अघोपघातं मघवा विभूत्यै 11.80; प्रजानां तमघावहम् R.15.51,19.52, See अनघ. -3 Impurity (अशौचम्); अनुरुन्ध्यादघं त्र्यहम् Ms.5.63; न वर्धयेदघाहानि 84. न राज्ञामघदोषोऽस्ति 93; -4 Pain, suffering, grief, distress;

उपप्लुतमघौघेन नात्मानमवबुद्ध्यसे Rām.2.7.14, Mb.3.237.19. Bhāg 1.14.20. दयालुमनघस्पृष्टम् R.10.19 not subject to grief. -5 Passion. cf. अंहोदुःखव्यसनेष्वघम् Nm. -घः N. of a demon, brother of Baka and Pūtānā and commander-in-chief of Kāṁsa. [Being sent by Kāṁsa to Gokula to kill Kṛiṣṇa and Balarāma he assumed the form of a huge serpent 4 yojanas long, and spread himself on the way of the cowherds, keeping his horrid mouth open. The cowherds mistook it for a mountain cavern and entered it, cows and all. But Kṛiṣṇa saw it, and having entered the mouth so stretched himself that he tore it to pieces and rescued his companions.]

2. इति - अव्ययम् as such
3. मया - अस्मद् सर्व. 3'1 /
4. इदम् - सर्व. अत्र नपुं. 1'1 /
5. गुह्यतमम् - गुह्यतम वि. अत्र नपुं. 1'1 / गुह्य guhya pot. p. 1 To be concealed, covered or kept secret, private; गुह्यं च गूहति Bh.2.72. -2 Secret, solitary, retired. -3 **Mysterious**; Bg.18.63; पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यम् Sāñ K.69. -ह्यः 1 Hypocrisy. -2 An epithet of Viṣṇu. -3 A tortoise. -ह्यम् 1 A secret, mystery; मौनं चैवास्मि गुह्यानाम् Bg.10.38
6. शास्त्रम् - शास्त्र science नपुं. 1'1 /
7. उक्तम् - वच्-धातोः क्त-वि. उक्त / वच् vac I. 2 P. (Ā. also in non-conjugational tenses; in conjugational tenses it is said to be defective in the third person plural by some authorities, or in the whole plural by others; वक्ति, उवाच, अवोचत्, वक्ष्यति, वक्तुम्, उक्त) 1 To say, speak; वैराग्यादिव वक्षि K. P.10; (oft. with two. acc.); तामूचतुस्ते प्रियमप्यमिथ्या R.14.6; sometimes with accusative of words meaning 'speech'; उवाच धात्र्या प्रथमोदितं वचः R.3.25;2.59; क एवं वक्ष्यते वाक्यम् Rām. -2 To relate, describe; रघूणामन्वयं वक्ष्ये R.1.9. -3 To tell, communicate, announce, declare; उच्यतां मद्वचनात्सारथिः Ś.2; Me.100. -4 To name, call; तदेकसप्ततिगुणं मन्वन्तरमिहोच्यते Ms.1.79. -5 To signify, denote (as sense). -6 To recite, repeat.

भारत एतत् बुद्ध्वा बुद्धिमान् कृतकृत्यः च स्यात्

8. भारत - वि. अत्र पुं. सम्बोधनमेक. / भारत a. (-ती f.) [भरतस्येदम्, भारतान् भरतवंश्यानधिकृत्य कृतो ग्रन्थः अण्] Belonging to or descended from Bharata. -तः 1 **A descendant of Bharata**; (such as विदुर; सञ्जातहर्षो मुनिमाह भारतः Mb.3.20.8; also धृतराष्ट्र, अर्जुन in Bg.).
9. एतत् - सर्व. अत्र नपुं. 2'1 /

10. बुद्ध्वा - बुध्-धातोः क्त्वान्तम् / बुध् बुध् अवगमने (to know, to understand, to be awakened with knowledge, to be restored to senses, to think, to learn) भ्वादिः ०१.०९९४ परस्मैपदी सकर्मकः सेट् / बुध् बुध् बोधने (to know, to understand, to be awakened with knowledge, to be restored to senses, to think, to learn) भ्वादिः ०१.१०१६ उभयपदी सकर्मकः सेट् / बुध् बुध् अवगमने (to know, to understand) दिवादिः ०४.००६८ आत्मनेपदी सकर्मकः अनिट्
11. बुद्धिमान् - बुद्धिमत् वि. अत्र पुं. १'१ / बुद्धिमत् a. 1 Endowed with understanding, intelligent, rational; बुद्धिमत्सु नराः श्रेष्ठाः Ms.1.96. -2 Wise, learned; मन्युपङ्कामनाधृष्यां नदीं तरति बुद्धिमान् Mb.12.235.12. -3 Sharp, clever, acute. -4 Humble, docile.
12. कृतकृत्यः - कृतकृत्य वि. अत्र पुं. १'१ / कृतं कृत्यं यस्य सः कृतकृत्यः /
a. कृत्य a. [कृ-क्यप्; cf. P.III.1.120] 1 What should or ought to be done, right, proper, fit; साधु पर्याप्तमेता- वत्कृत्यश्चारित्रसंग्रहः Rām.7.13.18. -2 Feasible, practicable. -3 One who may be seduced from allegiance, treacherous; Rāj. T.5.247. -त्यम् 1 What ought to be done, duty, (इतिकृत्य) function; Ms.2.237; 7.67. -2 Work, business, deed, commission; बन्धुकृत्यम् Me.116; अन्योन्यकृत्यैः Ś.7.34. -3 Purpose, object, end; कूजद्भिरापादितवंशकृत्यम् R.2.12; Ku.4.15. -4 Motive, cause; किमागमनकृत्यं ते देवगन्धर्वसेवित Rām.7.21.4. -त्यः A class of affixes used to form potential (future) passive participle; these are तव्य, अनीय, य and also एलिम्.
13. च - अव्ययम् and
14. स्यात् - अस्-धातोः विधिलिङ्-लकारे प्र.पु. एक. / अस् अस् भुवि (to be, to exist) अदादिः, ०२.००६० परस्मैपदी, अकर्मकः, सेट्

अन्वयार्थाः Overall Meaning

अनघ इति मया इदम् गुह्यतमम् शास्त्रम् उक्तम् - O sinless one, this most secret scripture has thus been uttered by Me.

भारत एतत् बुद्ध्वा बुद्धिमान् कृतकृत्यः च स्यात् - O scion of the Bharata dynasty, Understanding this, one becomes wise and has his duties fulfilled,

छन्दोविश्लेषणम्

इति गुह्यतमं शास्त्रम् (८ अक्षराणि) “तमं शा” एतेषां मात्राः १-२-२

इदमुक्तं मयानघ (८ अक्षराणि) “मयान” एतेषां मात्राः १-२-१

एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात् (८ अक्षराणि) “बुद्धिमा” एतेषां मात्राः २-१-२

कृतकृत्यश्च भारत (८ अक्षराणि) “श्च भार” एतेषां मात्राः १-२-१

तृतीये पादे अपवादः अन्यथा अस्मिन् (१५-२०) श्लोके अनुष्टुप्-छन्दः

स्वाध्यायाः Notes of self-study

(१) There can be two variants of the interpretation of the वाक्यांशः “एतत् बुद्ध्वा (नरः) बुद्धिमान् कृतकृत्यः च स्यात्” (i) on knowing this, a person will become wise and accomplished. (ii) बुद्धिमान् (नरः) एतत् बुद्ध्वा कृतकृत्यः स्यात् च - a wise person, on knowing this will become accomplished also.

(२) By the interpretation (i) एतत् बुद्ध्वा (नरः) बुद्धिमान् कृतकृत्यः च स्यात् on knowing this, a person will become wise and accomplished, one can take it, that to become wise, one may not have much other wisdom, but he must understand ‘this’. Comes to mind a श्लोकः

मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरिम् ।
यत्कृपा तमहं वन्दे परमानन्दमाधवम्

I bow to the one who personifies the sweetness of ultimate bliss, whose grace would make a dumb person verbose and a lame person climb the hills
or

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥ ९-३० ॥
क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥ ९-३१ ॥

Once even a wicked-most person becomes my devotee, he becomes rehabilitated and may be regarded as a gentleman. Instantly he becomes righteous and besets into lasting peace. Ye, son of Kunti, know that my devotee never perishes.

So, एतत् बुद्ध्वा here is understanding, rather, ‘realizing’ the power of His influence, as continuation of यः असम्मूढः एवम् माम् पुरुषोत्तमम् जानाति in the previous श्लोकः.

(३) By the interpretation (ii) बुद्धिमान् (नरः) एतत् बुद्ध्वा कृतकृत्यः स्यात् च - a wise person, on knowing this will become accomplished also, it means that being worldly wise is not the true wisdom. True wisdom is in understanding, rather, acknowledging His prowess.

Is this not a slap on atheist philosophies ? Yet, atheist philosophies such as Buddhism flourished and spread far and wide, that too for thousand years and more. Irony of it also is that whereas Buddha preached an atheist philosophy, his followers made him only भगवान् बुद्धः. The fact of the matter is that common man respects Divinity and Idols, to the extent that he needs Idols.

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥ ३-२१ ॥

Whatever a respectable person does, others follow. People take the conduct of the respectable as norms to be followed.

(४) The norms have inherent scientific validity, right ? Point to be also noted is that the knowledge of His omnipotence is called as गुह्यतमं शास्त्रम् deep science.

(५) The word कृतकृत्यः is interesting. In the notes above I have taken its meaning as ‘accomplished’. Another meaning is ‘one, whose duties are fulfilled’. श्रीकृष्णभगवान् also says of Himself

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥ ३-२२ ॥

There is nothing across the three worlds that I am obliged to do. There is nothing that I have not obtained and there is nothing that I aspire to attain. Yet, I keep myself busy.

कृतकृत्यः is also a person likewise, hence, बुद्धिमान् wise.

कृतकृत्यः does not mean one who is निष्क्रियः, who does nothing. कृतकृत्यः is one, who is कर्मबन्धनमुक्तः free of bondage of duties, in turn, eligible for मोक्षः emancipation, final beatitude.

(६) The last श्लोकः in many अध्यायाः have such mention of final beatitude. The word कृतकृत्यः lends such culmination for this अध्यायः also. And the eligibility for being कृतकृत्यः is being बुद्धिमान् with the true wisdom, with the knowledge of His prowess, of His omnipotence.

YouTube video <https://youtu.be/XoaSSU7qS6M>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

॥ ॐ श्रीपरमात्मने नमः ॥

गीताभ्यासे Summary Review of पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशाध्यायः

=====

In गीतारहस्य लोकमान्य टिळक gives summary view of the chapter in six groups of the 20 श्लोकाः as follows -

1. (1+2) द्वौ (2) श्लोकौ The similarity between the Vedic and the Samkhya descriptions of the Cosmic Tree (ब्रह्मवृक्षः) in the form of the अश्वत्थ (pippala) tree.
2. (3-6) चतुर्ः (4) श्लोकाः The cutting of that tree by असङ्गः (unattachment) is the only way for the attainment of the Immutable State (अव्ययपदम्), which is beyond it; a description of this Immutable State.
3. (7-11) पञ्च (5) श्लोकाः The forms of the जीव and the लिङ्गशरीरम् (Subtle Body), and their mutual, relationship, which can be realised by scientist.
4. (12-15) चत्वारः (4) श्लोकाः The all-pervasiveness of the परमेश्वरः.
5. (16-18) त्रयः (3) श्लोकाः The nature of the क्षर (perishable) and the अक्षर (imperishable); the पुरुषोत्तमः is beyond both.
6. (19+20) द्वौ (2) श्लोकौ By the Realisation of this mystic पुरुषोत्तमः, one acquires All-Knowledge सर्वज्ञता and Accomplishment कृतकृत्यता.

In his discourses on the Gita, Acharya Vinoba Bhave (downloaded from <https://vinoba.in/downloads/Gita%20Pravachan/English.pdf>)

Chapter 15 The Integral Yoga : Seeing the Lord everywhere

82. The way of bhakti is not different from the way of efforts

1. Brothers, in a way we have today reached the end of the Gita. In the Fifteenth Chapter, all the ideas put forward in the Gita reach their consummation. Chapters 16 and 17 are in the nature of appendices, and there is the summing-up in the Chapter 18. Hence the Lord has termed this Fifteenth Chapter 'a shastra' (science)—('O blameless one, I have told you this most secret shastra.'), says the Lord at the end of this Chapter. The Lord says so not because this is the concluding Chapter, but because the elaboration of the principles of life and the revelation of the spiritual wisdom is complete here. The essence of the Vedas is in this Chapter. The very function of the Vedas is to make man aware of the realm of spirituality. This has been done in this Chapter and it has therefore earned the title, 'the essence of the Vedas.' In the Thirteenth Chapter we saw that the Self should be separated from the body. In the Fourteenth Chapter we saw how efforts could be made in this regard. Rajas and tamas should be resolutely forsaken, sattva should be developed and attachment to it should be overcome. The fruit received because of it should be renounced. Efforts should be continued in this way. In the end, we were told that Self-realisation is

indispensable for those efforts to be wholly successful. And Self-realisation is possible only through bhakti.

2. But the way of bhakti is not something different from the way of making efforts. To suggest this, the samsara has been compared, at the beginning of the Fifteenth Chapter, to a great tree. This tree has enormous branches that are nourished by the three gunas. It is said right at the beginning that this tree should be cut down with the axe of detachment and dispassion. It is clear that the ways and means described in the last Chapter have been mentioned here again. Rajas and tamas are to be destroyed and sattva nourished and developed. One is the destructive aspect and the other is the constructive one, but both of them belong to the same work, just as removing weeds and sowing seeds are two parts of the same job.

3. There are three brothers in the Ramayana : Ravana, Kumbhakarna and Bibhishana. Kumbhakarna is the embodiment of tamas, Ravana that of rajas and Bibhishana that of sattva. The drama of the Ramayana with these three characters is being continuously enacted inside our body. In this drama, Ravana and Kumbhakarna ought to be killed. Only the Bibhishana-principle, provided it takes refuge at the feet of the Lord, may be nurtured, as it can help our progress. We saw this in the Fourteenth Chapter. This has been repeated at the beginning of the Fifteenth Chapter : Cut down the samsara tree full of sattva-rajas-tamas by the axe of detachment. The Gita is here placing before us the ideal of the lotus flower.

4. In the Indian culture, the best and the noblest things in life are described using the simile of the lotus. The lotus is the symbol of Indian culture. It expresses the most elevated thoughts. It is clean and pure and remains unsoiled by the mud around. Sanctity and detachment are its distinguishing characteristics. Different organs of the Lord are, therefore, described employing the simile of the lotus : He has lotus-eyes, lotus-feet, lotus-heart and so on. It is meant to show and impress on us that everywhere there is beauty, holiness and detachment.

5. This Chapter is intended to take the sadhana described in the last Chapter to its fulfilment. This fulfilment takes place when bhakti and Self-knowledge are combined with the effort. Bhakti is also a part of the effort. Bhakti and Self-realisation are parts of the same spiritual discipline. The Vedic sage says, 'Vedas love him who is awake; they come to meet him.' It means that jnana and bhakti come to him who is awake. Bhakti and jnana are not different from the effort. They, in fact, make the effort interesting and add flavour to it. This is what this Chapter intends to show. The nature of jnana and bhakti that is revealed here must be grasped with full concentration .

83. Bhakti makes the effort easier

6. I cannot cut up the life. I just cannot conceive that karma, jnana and bhakti are disconnected from each other; it is just not true. Let us take the example of cooking in this jail. Some of us do this job. If a man does not know cooking, he would make a

mess of it; food will either be undercooked or burnt. But even if a man knows cooking, he would still not be fit for the job if he has no love or devotion for the work; if he does not feel, “This food is meant for my brothers, that is, for the Lord Himself. I should prepare it as best as I can. This is service to the Lord Himself.” Thus, cooking needs knowledge as well as love. Food would not be tasty unless there is bhakti in the heart while cooking. That is why nobody can cook better than the mother. Who else can do it with the same love and care? Cooking needs hard work or penance as well. It is thus clear that love, knowledge and effort, all three are needed for any job. All the activities in life are supported by this tripod. If one of the legs of the tripod is broken, it cannot stand. All the three legs are necessary. The very term ‘tripod’ conveys this meaning. The same is true of life. Jnana, bhakti and karma—that is, ceaseless effort—are the three legs of the tripod of life. Life should be built on these three pillars. Logically, you may take jnana, bhakti and karma as different things, but they cannot be separated from each other in practice. The three together make one great entity.

7. Even though this is true, it does not mean that bhakti has no special merit of its own. If bhakti enters into any work, that work appears easy. Not that it ceases to involve toil, but that the toil does not then appear to be toil; it becomes a labour of love. To say that the way of bhakti is easy means that work does not appear burdensome because of bhakti. Work loses its strenuousness. No matter how much work we do, we feel as if we have done nothing. Jesus has said that when you fast, your face should appear cheerful : “But thou, when thou fastest, anoint thine head and wash thy face : that thou appear not unto men to fast.” In short, we should be so full of bhakti that we do not feel any hardship. We talk of patriots walking smilingly to the gallows. Sudhanwa was smiling in the cauldron of boiling oil, chanting God’s Name. It means that to such persons even the most terrible tribulations did not appear to be so because of bhakti. It is not difficult to row a boat in a river, but how difficult it would be to drag it over rocky land! The boat of our life should also have the water of bhakti beneath it, so that we could sail happily. If there is rocky and uneven terrain, then it would be extremely difficult to drag the boat of life. Bhakti, like water, makes easy the voyage of our life. Bhakti makes sadhana easy. But without Self-knowledge, there is no hope of going beyond the three gunas permanently. How could then one have Self-knowledge? The only means is the way of bhakti which involves doing sattvic actions continuously, assimilating sattva thereby, and overcoming pride for it and attachment to its fruit. Only by continuous unremitting efforts on these lines one can reach the goal of Self-realisation. Till then, efforts should never be given up. This is a matter for the greatest endeavour. It is not child’s play. It is not something that can be taken casually. Spiritual quest demands that one does not allow despair to creep in and slacken the efforts even for a single moment. There is no other alternative. The seeker does sometimes get exhausted and exclaims wearily, (‘O God! How long should I continue to be engaged in penance and self-control for you!’) But such utterances should not be given much importance. Penance and self-restraint should become so ingrained that they become our very

nature. It is unbecoming in the path of bhakti to ask, “How long am I to continue sadhana?” Bhakti will never allow impatience and despair to arise. This Chapter has put forth an extremely noble thought in order that one does not get tired and experiences ever-increasing joy and enthusiasm in bhakti.

84. The triad of service

8. We see countless objects in the world. They are to be divided into three categories. When a bhakta gets up in the morning, he has only three things in mind. First, he remembers the Lord. Then he makes preparations for His worship. The bhakta is the servant, while the Lord is the one who should be served. The rest of the creation is the means of worship. It exists to provide flowers, incense and sandalwood paste for the worship. This is the triad of service. This is the teaching in this Chapter. But normally a devotee worshipping an image does not look upon everything in the world as the means of worship. He picks and chooses a few things. He goes to a garden and fetches a few flowers, brings a few incense sticks, prepares some food-offerings. This is not in keeping with the teaching in this Chapter. All the means of doing penance, the means of doing karma constitute the means for the Lord’s service. The idea is to make all the actions the articles of worship in this way. Nothing exists in the world except these three : the worshipper, the Lord and the means of worship. The Gita is infusing the spiritual discipline of non-attachment (vairagya), which it wants to impress on us, with bhakti. Thereby it is removing the arduousness in karma, the ‘actionness’ in action and rendering it easy.

9. When someone in the ashram has to do more work, he never thinks, ‘Why should I work more?’ There is great significance in this. If a devotee gets an opportunity to worship for four hours instead of two, would he complain about it? In fact, he would be more delighted. This is what we experience in the ashram. We should have this experience everywhere in life. Life should be fully devoted to service. There is the पुरुषोत्तम (the Supreme Person) to whom service is to be rendered, and there is the akshar purusha (the imperishable person) §, the eternal servant, who knows no weariness and who has been serving since the dawn of creation. He is like Hanuman, who is ever standing before Rama with folded hands. Hanuman knows no weariness. The servant, who is deathless like Hanuman, is also ever-ready for service. Akshar purusha is such a lifelong servant. He says, “The Lord is ever there and I, the servant, too exist for ever. If He is deathless, so am I, the servant. Let us see whether He gets tired of my service or I get tired of serving Him! I shall follow Him in all His incarnations. If He comes in the form of Rama, I shall be Hanuman. If He comes in the form of Krishna, I shall be Uddhava. Every time He comes into being, I too shall be there.” Let that be the spirit. Akshar purusha, the imperishable person, serves the Lord in this way age after age. It should always be borne in mind that He is पुरुषोत्तम, the Master and the bhakta is His obedient servant; and the whole creation, which changes every moment and presents itself in innumerable forms, should be made the means of worship, the means of service. Every act should become the worship of the Lord.

§ We have already referred to the concept of Purusha in the footnote in Chap.7.2. 'There are two persons in the world—the perishable and the Imperishable', says the Gita (15.16). 'All the contingent beings are perishable and the unchanging is called the Imperishable.' It also speaks of the third Purusha—the पुरुषोत्तम. — that is, the Supreme Lord. The Gita's speaking of three Purushas or rather the triple status of the Purusha differs from the standpoint of traditional Sankhya.

10. The Lord who is to be served is पुरुषोत्तम and jiva, the servant, is the akshar purusha. Both are imperishable, but the creation around us, which provides the means for service is perishable. And its perishability has profound significance. It is not a defect; it is its glory. It is because of this that the creation is ever new. Yesterday's flowers will not do for today's worship; everyday you can have fresh flowers. That the creation is perishable is a great blessing. It adds to the glory and splendour of service. 'Just as I use fresh flowers daily for worship, I shall also put on new bodies and serve the Lord. I shall go on giving new forms to my means of worship.'—That is what the bhakta aspires for. Beauty is because of perishability.

11. Today's moon is not the same as yesterday's; tomorrow's moon will also be different. It exudes a different kind of charm every day. What a joy it is to behold the two days old waxing moon! It is the second day's moon that shines on the forehead of Lord Shiva. The beauty of the eighth day moon is quite different. Only a few stars are seen in the sky that night. On the full-moon night, stars are almost invisible. In the full moon we can see the Lord's face. The beauty of the new-moon night is truly serene. There is calmness everywhere. Innumerable stars twinkle freely in the absence of the overpowering brightness of the moon. The new-moon night celebrates freedom in its fullness. The moon on that night merges into the Lord—into the Sun from whom it receives its luminosity. Then it seems to show to the jiva how it should surrender itself to the Lord without causing any trouble to the world. The form of the moon is ever-changing; but that is, in fact, a source of ever-new delight. It is its mutability that makes the creation perennial. The nature of the creation is like a gently flowing stream. If a stream stops flowing, it would become a stagnant pool. The water of the river flows in an unbroken stream. It is forever changing. One finds joy in something if there is newness, freshness in it. Traditional rituals have laid down that the Lord should be worshipped with different leaves and flowers and fruits in different seasons. This lends newness and freshness to the worship and makes it interesting. The children initially find the learning of the alphabet quite boring. Mastering the writing of the alphabet involves repetitive practice and the children try to wriggle out of it. But subsequently they become familiar with different words and sentences and start reading books. Then they develop a taste for literature, get acquainted with various classics and experience boundless joy. This happens in the realm of service as well. If the means of service

are ever new, the enthusiasm for service grows and the spirit of service gets developed.

12. It is because of the perishability of the creation that we have fresh flowers every day. The cremation ground adds to the beauty of the town. Everyday, old people die and new children are born. That makes life interesting. Had there been no death, and therefore no cremation ground, life would have become a veritable hell. You would have got tired of seeing the same people day after day. In the hot summer, the earth is parched. But do not be troubled; summer days will pass. The heat of the summer is necessary to have later the joy of the rainy season. If summer is not hot enough, rains will make the earth slushy. We would not then have plentiful crops. Once I was wandering about on a hot summer day. My head felt the heat and it made me happy. A friend warned me that I could fall ill. I told him, "The earth below is getting heated. Let this head, a lump of clay, too get heated like it." How joyful is the experience of receiving the shower on the heated head! But if a man is not in the habit of being out in the scorching summer heat, he would not feel like coming out in the open when it is raining; he would remain within the four walls of the house and bury his head in books; he would not dance under the grand and sacred shower. He would miss the divine joy. But the sage Manu was a great lover of nature. He writes in his Smriti, "When it starts raining, holiday should be declared." Should the pupils sit in the ashram rotting something when it is raining outside? That is the time for singing and dancing, for becoming one with the nature, watching ecstatically the meeting of the earth and the sky. Nature is itself a great teacher. In short, the perishability of creation implies newness in the means of worship. Thus we have creation endowed with energy to create endlessly new means, the eternal and ever-ready servant and the Lord. Let their game go on now. पुरुषोत्तम, the Supreme Person, is giving me different means of worship and taking loving service from me. He is engaging me in various activities by putting in my hands newer and newer means. I am nothing but His instrument.'—How joyful will the life be if this feeling, this spirit informs the life!

85. Bhakti means service without any sense of 'I'

13. The Gita wants every action to be imbued with bhakti. It is good to worship the Lord for half an hour. It is worthwhile to steady the mind and meditate on the Absolute, forgetting the ordinary worldly affairs for a while, at the time of sunrise and sunset when the splendour of sunshine is particularly appealing. Such good habits must, of course, not be given up. But the Gita is not satisfied with this much only. It wants that all the activities that we do throughout the day should be done in the spirit of worship. While doing everything—be it bathing, dining, sweeping—we should have the Lord in mind. For instance, while sweeping we should feel that we are sweeping the Lord's courtyard. All our actions should thus become acts of worship. Let this spirit be ingrained in you, and then you would see how your behaviour changes. When we collect flowers for worship, we choose them carefully, put them delicately in the basket, see that they are not crumpled and remain fresh, and do not

even smell them. Let all the activities in life be informed with this spirit. While sweeping the village roads, I should feel that I am serving the Lord in the form of my neighbours. The Gita wishes to imprint this attitude on us. It wants all the actions to become acts of worship. Worshipping for half an hour or so does not satisfy it. The holy text yearns to see the whole life charged with the Lord's presence, with the spirit of worship.

14. By teaching पुरुषोत्तमयोग, the Gita is bringing the life of action to fulfilment. The Lord (पुरुषोत्तम) is the master, I am His servant, and this creation is the means for worship. Once this is realised, what else is needed? Tukaram says, ('When I meet you face to face, I shall devote myself to your service; I do not need anything more.') Then there will be never-ending service. Nothing like 'I' will exist. The sense of 'I and mine' will be completely erased. Everything will be for the Lord. There would be nothing else except wearing ourselves away for the good of others. The Gita is exhorting us repeatedly to remove the sense of 'I' and live a life devoted to the Lord, imbue the life with bhakti. The Lord is the master, I am the servant and the creation is the means for service; there is then no question of getting encumbered with anything else. Life will then be free of any worries.

86. The mark of jnana : Seeing the Purusha everywhere

15. Till now, we have seen that bhakti should be combined with karma. But it is also necessary to have jnana (Self-knowledge) fused with them. The Gita is not otherwise satisfied. This does not mean that these three things are distinct from each other. We use different terms for them for the sake of convenience only. Karma and bhakti are one and the same; there is thus no question of combining bhakti with karma. The same is true about jnana. How can we have jnana? The Gita says, "You will have it when you see the Purusha everywhere." The eternal servant is Purusha; the Lord, the recipient of service, the Purushottam, is also Purusha and the creation which flows continuously, takes different forms and provides different things for worship, is also Purusha—all are different forms of Purusha only.

16. What does this outlook imply? It implies an attitude of perfect and flawless service to all. If your sandals squeak, oil them. Keep them in good condition. The Lord is present in them too. The spinning wheel is a means of service. Lubricate it regularly. Otherwise it will refuse to let you spin. It too is Purusha. It should be kept neat and clean and in working order. The whole creation should be seen as full of consciousness; do not look upon it as inert. Nothing is inert, nothing is devoid of His presence. The spinning wheel that hums melodiously is not inert; it is the Lord's image. On the Pola day § (A festival in rural Maharashtra, celebrated by the farmers.) we worship the bullocks, shedding our pride. This is not an ordinary thing. In fact, we should always have the Pola spirit in mind while taking due work from them; it should not be restricted to a single day. A bullock too is a form of the Lord. We should also take due care of the plough and the agricultural implements. All the

means of service are sacred. How grand this vision is! Worship does not mean vision, jnana will enter into our karma.

17. First, bhakti was infused with karma, and now jnana too is poured into it, forming the divine elixir of life. The Gita has finally brought us to the path of service that is full of advaita (non-duality). There are three forms of Purusha in the whole of the creation, and it is the पुरुषोत्तम who takes all these forms. These three together constitute one single Purusha. Nowhere is there any duality, any distinctions. This is the pinnacle of spirituality where the Gita has brought us. Here, karma, bhakti and jnana fuse together and become one. Jiva (the lower self), Shiva (the Absolute, or the Supreme Self) and the creation become one. There is then no conflict, no contradiction between karma, bhakti and jnana.

18. Jnanadeva has given in his अमृतानुभव an illustration that is dear to Maharashtra, offering flowers etc. to the image of the Lord; keeping anything neat and clean and tidy is its worship—be it a lamp, a scythe or a door hinge. The means of worship should be spotless and faultless. Divine consciousness pervades everything. When we have this ('The temple, the image and the devotee are all carved out of a single rock. Why cannot bhakti be like that?') The temple, the image of the Lord and that of the devotee and the flowers for worship are all carved in the same rock. A single rock takes different forms. Why should not the same thing happen in the realm of bhakti? Why cannot there be unity between the bhakta and God even when the relationship of master and servant remains? Why cannot the creation, the means of worship, verily become the Self even though it is distinct? All the three Purushas are after all one. Jnana, karma and bhakti should combine to form the spring of life. This is the perfect पुरुषोत्तमयोग. The sport of loving devotion should then go on even though the servant, the master and the means of service are one and the same.

19. A true devotee is one who has fully assimilated this पुरुषोत्तमयोग. ('He who knows Me, the Purushottam, knows all; and he worships Me in all the forms with all his being.') Such a man is a jnani and still is a perfect bhakta. One who has attained jnana is invariably full of love. Knowing the Lord and loving Him are not two different things. If we know that something is bitter, we do not develop any love for it. Exceptions apart, bitter taste arouses dislike. But sugar immediately arouses liking. Likewise, knowing the Lord and loving Him are one and the same thing. But should one compare the Lord with so ordinary a thing as sugar? Knowing and loving Him being one and the same thing, there is no point in debating over the place of bhakti in advaita (non-duality). As Jnanadeva says, ('Know the Lord; that itself is devotion as well as knowledge.') Bhakti and jnana are two names for the same thing.

20. When supreme bhakti is infused into life, the karma that follows is not different from bhakti and jnana. Karma, bhakti and jnana together make a single beautiful form. And wonderful service, saturated with love and knowledge, springs from it naturally. If I love my mother, my love should express itself in my actions. True love always toils for the loved ones. It expresses itself in service. Service is the outer,

visible form of love. Love adorns itself with innumerable acts of service. Where there is love, knowledge inevitably follows it. When I am to serve somebody, I must know what kind of service would please him; otherwise, the service could prove to be disservice. Love must therefore have knowledge of those whom it serves. Knowledge is needed to spread the grandeur of love through actions. But love has to be there primarily. Without it, knowledge would be of little use. An action done out of love is quite different from an ordinary action. When the son comes home tired from the field, the old mother looks at him with affection and concern and speaks a few comforting words, "My child, you really are tired; aren't you?" These few words have tremendous effect. Pour knowledge and devotion into all the actions in life. This is what पुरुषोत्तमयोग means.

87. The essence of all the Vedas is in the palm of my hands

21. This is the essence of all the Vedas. The Vedas are many; but पुरुषोत्तमयोग is their simple and sweet essence. Where are these Vedas? Their ways are strange indeed! The very first verse of this Chapter refers to the tree having the Vedas in its leaves—The Vedas (the spiritual wisdom) are not, after all, hidden in a book; they are there in the whole universe for everybody to see. Shakespeare has spoken of 'books in the running brooks, sermons in stones.' The Veda is not made up of words, it is not in some book; it is in the creation around us. Devote yourself to service and it will be revealed to you

22. "One should behold one's palms in the morning". The Veda is there in those palms. They ask you to serve. See whether your hands have toiled yesterday, whether they are ready to toil today, whether your palms carry marks of labour. This implies that when your hands work tirelessly, that which has been ordained for you by Providence will become clear; you will know what you are destined to and are supposed to do.

23. What is the point in asking, "Where is the Veda?" The Veda is not somewhere else; all of us have received it when we are born. We are the living embodiment of the Veda. We are the consummation of a long tradition. We are the fruit of the tree that has sprouted from the Veda-seed. Within this fruit, there are seeds of innumerable Vedas. The Vedas have grown many times within us.

24. In short, the essence of the Vedas is in our hands; it is for us to realise it. It means that life has to be built on the foundation of service, love and knowledge. We can interpret the Vedas in the way we like. The saints, who were embodiments of service, claim, "We alone know the meaning of the Vedas". The Lord is saying here, 'The Vedas know Me only; I am the Purushottam, the essence of all the Vedas.' Would it not be wonderful if we could assimilate this पुरुषोत्तमयोग in our lives! The Gita is suggesting here that the Vedas express themselves in every action of the person who assimilates पुरुषोत्तमयोग. This Chapter contains the essence of the Gita. The

Gita's teaching is fully revealed here. Everybody should strive to follow this ceaselessly. What else can one say?

YouTube video <https://youtu.be/K63LqmKg8Jw>

॥ शुभमस्तु ॥

=====

The text can be read and downloaded from my Blog-posts, to which links are as below -

- (1) <https://geetaabhyaasa.blogspot.com/2024/12/blog-post.html>
- (2) <https://geetaaswaadhyaaya.blogspot.com/2024/12/blog-post.html>

Note, presently I am not able to edit or add to my blogs

- (3) <https://study1geetaa2sanskrit.wordpress.com/>
- (4) <https://slabhyankar.wordpress.com/>

=====

About the author

Mr. S. L. Abhyankar is a 1963 graduate in Mechanical Engineering. He learnt Sanskrit from his father, who was a High School teacher proficient in teaching languages, especially, English, Marathi, Sanskrit, Hindi.

Mr. S. L. Abhyankar likes to promote study of Sanskrit and study of the great treasure of knowledge available in Sanskrit literature, which is all for betterment of life universally and eternally.

He has many blogs and also a YouTube channel, which are all followed globally.

-o-O-o-